

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного
Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка
Парафія Пресвятої Трійці Київсько-Житомирської Дієцезії

М. ШЕВЕРА, Л. ЗАВ'ЯЛОВА, М. ФЕДОРОНЧУК,
А. ЛЬЇНСЬКА, М. РУДЗЬ, С. ПЛАХОТНЮК

АНТОНІЙ АНДЖЕЙОВСЬКИЙ.

ТАЛАН І ТАЛАНТИ ВІДОМОГО НАТУРАЛІСТА

КИЇВ – 2018

УДК: 94(001):016:502.2(477)

A72

Шевера М., Зав'ялова Л., Федорончук М., Ільїнська А., Рудзь М., Плахотнюк С. Антоній Анджейовський. Талан і таланти відомого натураліста. – К.: Інститут ботаніки НАН України, 2018. – 64 с.

ISBN 978-966-02-8595-8

Висвітлено життєвий шлях, наукову та педагогічну діяльність одного з перших дослідників природи України Антонія Анджейовського (1785–1868). Книга ілюстрована світлинами.

Для науковців, аспірантів, студентів у галузях природничих й історичних дисциплін, громадськості та широкого кола зацікавлених читачів.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
(протокол № 13 від 26 липня 2018 р.)

Відповідальний редактор:
доктор біологічних наук, професор В. В. Протопопова
(Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці ІІ,
Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України)

Рецензент:
доктор біологічних наук, доцент Л.Г. Любінська
(Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка)

Світлина на обкладинці: смт. Ставище (С. Плахотнюк)

©М. Шевера, Л. Зав'ялова, М. Федорончук,
А. Ільїнська, о. М. Рудзь, С. Плахотнюк, 2018
©Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, 2018
©Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України, 2018

ЗМІСТ

Від відповідального редактора	4
Вступне слово	5
<i>М. Шевера, Л. Зав'ялова, М. Федорончук, А. Ільїнська, М. Рудзь, С. Плахотнюк</i> Антоній Анджейовський: від Варковичів до Ставища	10
<i>С. Плахотнюк</i> Католицьке кладовище у Ставищах	61

Від відповідального редактора

29 вересня 2018 року в смт. Ставище Київської області відбудуться урочисті заходи, присвячені пам'яті видатного вченого-природознавця та педагога Антонія Анджейовського. Ініціатором цих заходів став настоятель парафії Пресвятої Трійці Римсько-католицької церкви в Україні о. Марек Рудзь. Завдяки його старанням виходить друком і праця, в якій узагальнено життєвий шлях і різнобічний творчий внесок вченого. Антоній Анджейовський – насправді непересічна особистість, наділена багатьма талантами. У науці відомий як один із перших, до того ж місцевих, дослідників рослинного світу, є одним із основоположників палеонтологічних та геологічних досліджень в Україні. Створив і розбудував багато парків. Проявив творчі здібності у малюванні та письменстві. Останні роки провів у містечку Ставище: досліджував флору околиць, збирав гербарій, у маєтку Браницьких розбудував ботанічний садок, опублікував відому працю «Flora Ukrainy»... знайшов тут вічний спочинок.

Невеличкий за обсягом нарис, долучений до праці, присвячений історії римсько-католицького цвинтаря у містечку Ставище у сучасний період. Дуже лаконічно подано відомості про його відродження: відновлення деяких могил заслужених поляків-ставищан, закладання трьох іменних алей, включно з алеєю Антонія Анджейовського, яка веде до новозбудованого меморіалу пам'яті вченого.

Вважаю, що праця буде доброю пам'яттю про Антонія Анджейовського, а також корисною для всіх, хто цікавиться нашою минувшиною, життям і творчістю видатних людей, які вписали яскраві сторінки в історію нашої країни.

Віра Протопопова

*Z wdzięcznością
Panu **Krzysztofowi Białemu**,
dzięki któremu ta publikacja mogła się ukazać*

*З вдячністю,
пану **Кшиштофу Білому**,
завдяки якому це видання вийшло друком*

Podczas układania alejki na starym katolickim cmentarzu w Stawiszczach natrafiono na dziwne znalezisko. Mały fragment krzyża – jakby ze zniszczonego, spróchniałego drewna: odpadająca kora, labirynt rowków wydrążonych przez drzewne szkodniki – a wszystko to wykonane z najcenniejszego materiału – szlachetnego białego karrarskiego marmuru, na który stać tylko najbogatszych...

Przygotowując się do obchodów 150-lecia śmierci naszego wybitnego parafianina – Antoniego Andrzejowskiego wielokrotnie przyglądałem się rysunkowi jego nagrobka – stary, drewniany krzyż, zniszczony przez czas i szkodniki. A może to dziwne znalezisko jest fragmentem krzyża grobowca Andrzejowskiego? To jest wielce prawdopodobne. Stary Detiuk – osoba skromna i pokorna – z pewnością nie chciał pompatycznego, ozdobnego nagrobka. Wnikając w mentalność tego naukowego giganta nieodparcie nasuwa się myśl, że jego życzeniem było zostać pochowanym u stóp ubogiego, drewnianego krzyża. Ale przecież gospodarz miasteczka – hrabia Branicki – pan na Stawiszczach, nie mógł na to pozwolić, żeby jego arcyważny gość – tęga naukowa głowa, miał być pochowany w ubogiej mogile. Spełnił więc hrabia wolę Andrzejowskiego – postawił skromny krzyż, ale wykonał go z najcenniejszego materiału – białego, wytwornego marmuru, sprowadzonego za niemałe koszty z Włoch.

Stary, sfatygowany, prosty krzyż, będący w istocie drogocennym dziełem sztuki, symbolizuje naszego poczciwego Starego Detiuka. Człowieka prostego, skrywającego w skromnej, steranej życiem cielesnej powłoce ducha szlachetnego i intelekt najświetlejszy. Stąd płynie moja fascynacja tą wspaniałą postacią polskiej i ukraińskiej kultury. Stąd też mój ogromny szacunek, głęboki podziw i wielka duma z mojego parafianina.

Cieszę się niezmiernie, że moją fascynację Antonim Andrzejowskim dzielą ze mną naukowcy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, którzy coraz to bardziej

ukazują nam, jak wartościowego człowieka nosiła ziemia stawiska. Cieszę się również, że młode pokolenie Stawiszcz, z Serhijem Płachotniukiem na czele, tak mądrze wybiera sobie obiekty zainteresowania i wzorce do naśladowania. Cieszę się wreszcie, że dzięki architektom z pobliskiego miasteczka Bohusław: Piotrowi Pszewłockiemu i Aleksandrowi Wartyleckiemu, możliwym było wpisać na nowo w przestrzeń cmentarza katolickiego w Stawiszczach odtworzony grób wybitnego naukowca i szlacheckiego parafianina.

Obchodząc uroczystość 150 rocznicy śmierci profesora Andrzejowskiego, towarzyszy mi nieodparte przeświadczenie, że na naszej stawiskiej ziemi duch nie gaśnie i ze śmiałością mogę patrzeć w przyszłość.

Ks. Marek Rudź
Proboszcz stawiski

Під час укладання алеї на старому католицькому кладовищі у Ставищі натрапили на дивну знахідку – невеликий фрагмент хреста у вигляді скрученого дерева: відпадаюча кора, лабіринт доріжок, утворених унаслідок пошкодження шкідниками дерева, – все виконано з коштовного матеріалу – шляхетного білого каррарського мармуру, який могли собі дозволити лише найбагатші особи...

Готуючись до відзначення 150 роковин нашого видатного парафіянина Антонія Анджейовського, я багаторазово вдивлявся у малюнок його надгробку – старий дерев'яний хрест, зруйнований часом і знищений шкідниками. Можливо, наша дивовижна знахідка є фрагментом хреста з могили Антонія Анджейовського? Дуже схоже на правду. Старий Детюк – особа скромна і покірна, напевно не хотів помпезно оздобленого надгробку. Розуміючи менталітет того наукового гіганта, з'являється переконлива думка про те, що він бажав бути похованим під убогим дерев'яним хрестом. Однак господар містечка граф Браницький не міг дозволити того, щоб таку розумну особу, його архіважливого гостя, було захоронено в убогій могилі. Граф виконав волю Анджейовського: поставив скромний хрест, але виготовив його з дороговартісного матеріалу – чудового білого мармуру, доставленого з Італії.

Знищений простий хрест, який є насправду витвором мистецтва, символізує нашого шанованого Старого Детюка. Людину просту, тіло якої змучене життям, укриває дух шляхетний та найсвітліший інтелект. Звідси походить моє захоплення цим чудовим сюжетом польської та української культури. Звідси також моя величезна шана, глибока повага, міцна гордість за мого парафіянина.

Я дуже радий, що мою прихильність до Антонія Анджейовського розділяють науковці Національної Академії Наук України, які все більше показують, яка чудова особистість жила на ставищенській землі. Я також задоволений, що молоде покоління Ставищ, одним із представників якого є Сергій Плахотнюк, таке мудре, зацікавлене істрією своєї малої Батьківщини, дбає про збереження історичного минулого ставищенщини, маючи в ідеалі Антонія Анджейовського. Я також задоволений, що завдяки архітекторам з м. Богуслав – Петрові Пшевлоцькому та Олександру Вартилецькому – стало можливим відтворення на католицькому кладовищі у Ставищі надробку видатному науковцю та шляхетному парафіянину Антонієві Анджейовському.

Відзначаючи 150 роковини Антонія Анджейовського, відчуваю впевненість та переконаність у тому, що на ставищанській землі дух культури і моральності не згасне.

о. Марек Рудзь,
Ставищенський настоятель

*Антоній Анджейовський (1785–1868):
від Варковичів до Ставища*

Антоній Анджейовський (1785–1869)

(Daszkiewicz, Bauer, 2008).

Оригінал зберігається в Музеї Землі Польської АН
(Archiwum Muzeum Ziemi PAN, Warszawa, P-223).

Художник та дата написання портрету не встановлені.

С природой одною он жизнью дышал:
Ручья разумел лепетанье,
И говор древесных листов понимал,
И чувствовал трав прозябанье;
Была ему звездная книга ясна,
И с ним говорила морская волна...

Е. А. Баратынский

Рядки, обрані нами як епіграф, присвячені Йоганну Вольфгангу фон Гете (Johann Wolfgang von Goethe), але вони дуже співзвучні із постаттю Антонія Лук'яновича Анджейовського – відомого українського природознавця польського походження.

Всебічно обдарований, закоханий у рідний край, А. Анджейовський разом із В. Г. Бессером започаткував флористичне дослідження Волино-Поділля та Правобережної України. Невтомний мандрівник, дослідник флори, фауни (як сучасної, так і викопної), геології Поділля, Полісся, Придніпров'я, Причорномор'я, автор оригінальних піонерних наукових праць у цих галузях знань. А. Анджейовський знаний передусім як ботанік, діяльність якого була спрямована на вивчення рослинного світу, що назавжди полонив його думки і став невід'ємною частиною життя. У численних подорожах та мандрівках зібрав багатий і різноманітний матеріал, що згодом використовували інші вчені як для наукової, так і для викладацької роботи, зокрема і гербарій, що й наразі не втратив своєї актуальності. За результатами польових виїздів Антоній Лук'янович опублікував серію наукових праць, найвідомішими з яких є «Rus botaniczny ...» (1818, 1830), «Исчисление растений Подольской губернии ...» (1860, 1862), перший том «Flora Ukrainy ...» (1869), в яких описав флористичне багатство та різноманітність досліджених ним територій.. Інтереси дослідника не обмежувалися флористичними розвідками і спостереженнями, а й стосувалися також інших напрямів. Науковий інтерес Антонія Анджейовського у систематиці рослин певною мірою універсальний. Всесвітньовідомий систематик, що описав понад 250 нових таксонів із 37 родин вищих рослин, зокрема із хрестоцвітих (Brassicaceae), складноцвітих (Asteraceae), жорстколистих (Boraginaceae), розоцвітих (Rosaceae), лободових (Chenopodiaceae), губоцвітих (Lamiaceae) тощо. Перу А. Анджейовського належать першописи багатьох родів та видів з родини хрестоцвітих, таких як афрагмус (*Aphragmus* Andrz.), донтостемон (*Dontostemon* Andrz.), сиренія (*Syrenia* Andrz.), шиверекія (*Schivereckia* Andrz.); бурачок савранський

(*Alyssum savranicum* Andr. ex Besser), суріпиця пряма (*Barbarea stricta* Andr.), рижій дрібноплодий (*Camelina microcarpa* Andr. ex DC.), дейлосма запашна (*Deilosma suaveolens* Andr.), жовтець піднесений (*Erysimum exaltatum* Andr.), рафаніструм одеський (*Raphanistrum odessanum* Andr. ex Besser), шиверекия подільська (*Schivereckia podolica* (Besser) Andr. ex DC.), сиренія стручечкова (*Syrenia siliculosa* (M.Bieb.) Andr.) тощо.

Вагомим є доробок Антонія Анджейовського у вивченні фауни краю. Під час подорожей, проведених у період 1814–1830 рр., учений колекціонував ще й представників тваринного світу – як сучасних, так і викопних. Зроблені знахідки та проведені спостереження стали основою цікавих палеонтологічних праць, в яких він описав нові види викопних тварин (Матвеенко, 1969; Słownik ..., 1987; Daszkiewicz, Bauer, 2008). А. Анджейовський є також автором першої геологічної мапи Поділля (Garbowska, 1988), створення якої пов'язане із тривалим періодом викладацької та дослідницької діяльності у Волинській гімназії.

Як прекрасний знавець флори, садово-паркового мистецтва, Антоній Анджейовський доклав чимало зусиль до формування рукотворних пам'ятників – якими можна вважати парки, що залишились у спадок прийдешнім поколінням (насамперед у маєтках на Поділлі). Доля витворів його рук і таланту склалася різна: частково вони все ж збереглися (як, наприклад у Ставищі на Київщині), але деякі, на жаль, на сьогодні втрачені.

Антоній Анджейовський, з-поміж усього іншого, був ще й прекрасним педагогом. Свої багаті знання та досвід він майстерно, на високому фаховому рівні, передавав учням та студентам Волинської гімназії (Кременецького ліцею), Імператорського Київського університету св. Володимира, фізико-математичного ліцею князя Безбородька в Ніжині. Він належав до яскравих представників Вільненсько-Кременецької наукової школи із класичними традиціями комплексного підходу до вивчення природи. Як завзятий дослідник рідного краю Антоній Анджейовський завжди прагнув виїхати у

природу. Нерідко він навіть намагався достроково завершити навчальний процес, аби при першій-ліпшій нагоді розпочати подорожі раніше.

Ще одним обдарованням був хист Антонія Анджейовського до малювання – захоплення дитинства, інтерес до якого пронесений ним крізь усе життя. Цьому могло сприяти певним чином опікунство над ним рідного дядька, брата матері Антонія Анджейовського, Казимира Собінського, який був директором малярні та головним художником відомої на той час порцелянової фабрики Юзефа Чарторийського у Корці, що на Волині (сучасна Рівненська область). Тут, напевно, слід зауважити, що доля усе ж була прихильною до юного Антонія адже, незважаючи на труднощі (смерть батька, переїзди, фінансові негаразди), йому не просто вдавалося здобувати освіту як таку (що вже саме по собі було неабияким досягненням!), а ще й пощастило як із опікунами, так і з учителями. Кожна сторінка його життєпису рясніє відомими постатями, які в той чи інший спосіб впливали на життя, становлення, формування особистості, творчість та наукові пошуки. Після Корця, навчався в Тучині і Межирічі Корецькім, а в 1801 р., разом з родиною графа Олександра Ходкевича, що опікувалася ним тоді, переїхав до Вільна (Вільнюс, Литва), де студіював малювання в художника Юзефа Олешкевича. Часом Антоній заробляв на життя малюванням пейзажів та декорацій для вистав аматорського театру і родинних урочистостей польських вельмож. Як гувернер, навчав малюванню дітей, а згодом, уже як фаховий помічник гімназійного вчителя малювання в Кременці, викладав цей предмет у ліцеї. На той час художні здібності суттєвого допомагали молодому Анджейовському в повсякденному житті. Навіть пізніше, в 1839 р., на посаді виконуючого обов'язки професора природничих наук у Ніжинському фізико-математичному ліцеї князя Безбородька, Антоній Анджейовський щедро ділився своїми знаннями з гімназистами, зокрема, зголосився додатково й безкоштовно займатися з ними малюванням. Художній таланти допомагав йому і в дослідницькій діяльності, де обґрунтування результатів своїх наукових пошуків, викладених у статтях з

ботаніки, палеонтології, геології, підтверджував рисунками рослин і тварин, мапами тощо. Зі спогадів його сучасників відомо, що навіть на уроках малювання в Кременецькому ліцеї, коли вивчалися особливості художнього відтворення будівель чи портретів, Антоній Анджейовський не раз зосереджувався на зображенні рослин.

У літературі повсюдно знаходимо відомості, що Антоній Анджейовський багато малював, викладав малювання і захоплювався ним, однак, на превеликий жаль, свідчень цього збереглося небагато. Зокрема, разом з іншими матеріалами та рукописами дослідника у фондах Архіву Польської академії наук у Кракові зберігається ескіз церкви, що, ймовірно належить саме Анджейовському. Рисунок не підписаний, тому його авторство поки що залишається відкритим. У Державному архіві міста Києва також є три рисунки рослин з родини хрестоцвітих, що долучені до рукопису його дисертаційної роботи. Можливо, в архівах родин Браницьких, Пляттерів, Ржевуцьких та інших сучасників Антонія Лук'яновича, з якими він був у дружніх стосунках і які йому допомагали в проведенні експедицій, усе-таки будуть знайдені й інші його рисунки. На сьогодні пошуки тривають.

Антоній Анджейовський був обдарований ще й талантом письменницьким. У літературних колах був знаний передусім як письменник (підписувався псевдонімом «Старий Детюк», який походив від родинного прізвиська). Достеменно відомо, що він писав також і вірші. Зокрема, до ювілею свого вчителя – Віллібальда Бессера, славетного ботаніка, професора Волинської гімназії (Кременецького ліцею) та Київського університету Святого Володимира – він написав таку віршовану присвяту (за В. І. Чопиком та О. К. Галаган, 2010):

«Якби дочок пам'яті я був багатий,
Над Гіпокреном свіжі квіти вмів збирати,
Зв'язав би духмяний вінок і в чистій офірі,
З вдячністю поклав би на скроні Бессерові.

Коли твої славні справи в майбутньому стануть,

Коли тебе Декандоль і Шпренгель заслужено хвалять,
Коли від Дунаю до Обі простяглася твоя слава –
Тобі скласти похвалу мені сміливість прийшла.
Нехай тебе хвалять всі: хто вмів, хто може,
А то мій рим незграбний, негожий.
Твою найулюбленішу серед квітів – рожу –
Зберу на нашій землі, вдячною сльозою окроплю.
Додам незабудки, волошки і братики,
А також всі відомі твоїй науці квяти.
Й лише один наш Кременець
Зичливою рукою сплете тобі вінець.
Тобі присвятити праці мені приємно буде,
Адже тінь слави Майстра й на учня спаде,
А коли тобою будуть дивуватися потомки –
Добре, що й мене хтось біля тебе спом'яне.
Коли і тут отримую користь від твого полону,
Вдячністю тобі складаю, Майстре, та вдячність до скону.

Написано в Кременці

30 травня 1821 р.

Антоній Анджейовський»

Наголосимо, що за визначенням одного з біографів Францишека Равіти-Гавронського, Антоній Анджейовський був, у певному сенсі, протилежністю своєму вчителю, Віллібальду Бессеру, – типовим прикладом «kresowego» – шляхтича з характерною провінційною ментальністю і, водночас, захопленого науковим пошуком.

Антоній Анджейовський – автор автобіографічної повісті «Ramoty starego Detiuka» (1861a, b), що є не лише цінним джерелом для життєпису, але й уповні – тим ключем до пізнання його власного життєвого та творчого шляху на тлі оцінки й сприйняття ним подій історичного та соціального

життя Волині XIX ст. Особливим чином та найбільше це стосується кременецького періоду його творчої та наукової роботи. Зокрема, надзвичайно теплі спогади залишені ним про кременецьку альма-матер та її керівника – Тадеуша Чацького, який сенсом своєї діяльності бачив просвітництво молоді та долучення молодіжної спільноти до знань. Антоній Анджейовський є автором оповідань «Сини Владислава Германа» та «Добислав». Його літературні твори в чотирьох томах вийшли друком польською мовою у Вільні, в 1861–1862 рр.

Незважаючи на багатогранність обдаровання Антонія Анджейовського, справжнім покликанням і справою всього його життя стала наука, а в її цілісності та різноманітті – ботаніка, зоологія, палеонтологія, геологія. Він був залюбленим у природу від самого дитинства: жив нею, мріяв про неї, вивчав та малював її. Чи тому, що на його життєвому шляху траплялися учителі, що змогли розгледіти хист і таланти, чи тому, що сам був завзятим і наполегливим, затятим мандрівником та дослідником? Без сумніву можна сказати лиш про те, що є доконаним фактом біографії цього насправді славетного натураліста – жодні життєві перипетії (яких, до слова, було чимало на його шляху) не завадили утвердитись Антонію Анджейовському як ученому одразу в кількох природничих галузях. Свідченням цього є як опубліковані ним наукові роботи та зібраний матеріал, так і численні біографічні дослідження його життєвого шляху та наукової спадщини, проведені здебільшого українськими та польськими вченими. Варто підкреслити, що значний період життя А. Анджейовського пов'язаний із відомим і потужним на той час освітнім, науковим та водночас культурним осередком – Вищою Волинською гімназією (Кременецьким ліцеєм), підпорядкованою Віленському університету. Висвітлення діяльності цього закладу шкільництва науковцями-істориками не обходиться без деталізації внеску та досягнень викладачів, тому майже повсюдно в таких публікаціях знаходимо відомості про Антонія Лук'яновича.

Нині ім'я Антонія Анджейовського добре знане, насамперед у наукових та історико-краєзнавчих колах. Гасла про натураліста подані в багатьох енциклопедіях та словниках (Биографический словарь ... 1884; Русские ботаники, 1947; Береговий, Лагутіна, 1969; Бабий и др., 1984; Słownik ..., 1987; Енциклопедія, 1993), регіональних довідниках (Баженов, 1993; Колесник, 2007; Барна, Барна, 2013 та ін.). Дослідженню окремих аспектів життя та періодів творчості вченого присвячена низка наукових праць (Барбарич, 1961; Лисенко, Шевера, 1999; Барна, Барна, 2003; Іванців, 2003; Мельник, 2008, 2009; Чопик, Галаган, 2010; Garbowska, 1989; Grębecka, 1992, 2005; Daszkiewicz, Bauer, 2008 та ін.). Спеціальне вивчення проведене лише Аллою Осовик (Флюгерт) (2007, 2009, 2011, 2012 та ін.). Останнім часом багато інформації про вченого з'явилося в Інтернет-виданнях, що нерідко є компіляцією відомостей енциклопедій. При цьому їхня достовірність вимагає більшої відповідальності авторів. Деякими з них подано суперечливі або навіть неправдиві дані. Зокрема, дискусійним є питання отримання А. Анджейовським вищої освіти у Віленському університеті (де насправді він приватно відвідував лише окремі курси, зокрема лекції Станіслава Боніфація Юндзілла з ботаніки та зоології, а також анатомії – А. Лобенвейна). Натомість більшість джерел подають це як доконаний факт. Що ж до ступеня доктора наук та вчених звань члена-кореспондента й академіка, то насправді він захистив дисертацію – ступінь йому не було присвоєно через певні причини, згадані ж звання надавали наукові товариства активним членам за їхній внесок у розвиток тих чи інших напрямів.

У Державному архіві міста Києва є документи, що відображають перебіг подій, які стосуються захисту А. Анджейовським дисертаційної роботи (справа «О не утверждении адъюнкта зоологии Андржеевского в степени доктора. Начато 24 ноября 1938 г. Закончено 21 февраля 1939 г.»; фонд 16, опис 275, од. зб. 300). Наводимо окремі з них.

Назва дисертації: «Animadversiones in genera Orthoplocearum Brassicearum Systematis naturalis vegetabilium Augusti Pyrami De Candolle». Написана латиною, обсягом 20 листків (40 сторінок) рукописного тексту з чотирма рисунками. Типографським способом були надруковані лише «Положения, извлеченные из Рассуждения: Animadversiones in Orthoploceas Brassiceas A.P. Candollii, которые будет защищать в публичном Собрании Императорского университета Св. Владимира, 9 Ноября 1838 г. для получения степени Доктора Естественных наук, Адъюнкт Университета Св. Владимира Антоній Андржеіовскій. Кієвъ. В Университетской типографіи. 1838».

Дисертація присвячена систематиці групи хрестоцвітих. Зміст роботи: А. Анджейовський виконав, за сучасною термінологією, таксономічний аналіз триби *Brassiceae* DC. subordo *Orthoploces* DC. (п'ять родів). Для цього використав кілька нових ознак, які А.Р. de Candolle не застосовував для розробки своєї системи. До складу триби включив 10 родів проти п'яти, що були в А.Р. de Candolle, в тому числі описав три нові: гюнтера (*Günthera* Andrz.), рамфоспермум (*Ramphospermum* Andrz.) та стилотека (*Stylotheca* Andrz.) і прийняв родовий таксономічний статус для гіршфельдії (*Hirschfeldia* Moench) та дісакціуму (*Disaccium* (DC.) Andrz.). Дисертаційна робота конкретна, таксономічна – зі вступом, історією дослідження таксонів, списком інспектованих гербарних колекцій, ключами для визначення родів і видів, детальними описами всіх 10 досліджених родів.

Спочатку дисертацію розглядали на засіданні «второго отделения философского факультета», яке прийняло рішення «передать диссертацию членам совета на рассмотрение» (Протокол від 19 серпня 1938 р.). Члени ради зробили наступний висновок: «... нашли: точным и счастливым исследование семейства крестоцветные, ... старается определить роды означенной части семейства и предлагает для этой цели признаки донныне пропущенные; признают: точность наблюдений, справедливость выведенных наблюдений; по сей причине сочинение господина А. Андржиевского можно

почитать не только похвальным, но поспешествующем науке; вследствие чего определили признать сказанное сочинение вполне достаточным для получения по оному степени доктора». Оponentами назначили «исправляющего должность ординарного профессора Траутветтера и состоящего в должности экстраординарного профессора Чеховича» (Протокол засідання того ж відділення від 31 жовтня 1838 р.). Щодо захисту дисертації, то в зазначеному архіві є наступна інформація.

Протокол засідання того ж відділення від 18 листопада 1938 р. «под председательством декана отделения г. Меховича». У протоколі зазначено: «Андржеіовскій защищал диссертацию публично 9 ноября в зале университета. После такового защищения в нынешнем заседании членов второго отделения философского факультета изъявили, что, хотя ответов, данных адъюнктом Андржеіовским при публичной защите своего одобренного факультетом рассуждения на предложенные ему оппонентами возражения, они не могут признать удовлетворительными, однакоже, принимая во внимание ученые труды г. Андржеіовскаго, доставившим ему известность в ученом свете, и соображаясь с полнотою сведений, которые г. Андржеіовскій оказал, быв в несколько мест преподавателем при здешнем университете, признают г. Андржеіовскаго заслуживающим степени доктора естественных наук. В следствие сего определили о типовом мнении факультета представить в Совет Университета на благоусмотрение, с приложением копий ... всех протоколов».

Рада університету звернулася, в свою чергу, до попечителя Київського учбого округу для прийняття остаточного рішення, про що свідчать документи архіву, в яких зазначено: «Совет Университета Святого Владимира обратился к попечителю Киевского учебного округа с ходотайством от 2 декабря 1838 г. Об утверждении Андржеіовскаго в степени доктора». У результаті отримала наступну офіційну відповідь: «... Господин Министр уведомил, что как [г.] Андржеіовскій по мнению 2-го Отделения философского факультета и университетского совета, защитил

написанную им диссертацию для получения сказанной степени, неудовлетворительно, то его Высокопревосходительство не может утвердить его в докторском звании. Тем более что в предложении своем от 15 Апреля 1838 г. за № 4246 т. Министр предводил, что только те из университетских преподавателей, на основании изложенной в том предложении Высочайшей воли, будут удостоены по одной диссертации высших ученых степеней, которые защитят удовлетворительно свою диссертацию». Таким чином, офіційне рішення щодо неприсудження докторського ступеня А.Л. Анджейовському протирічило визнанню його як науковця світового рівня. У той же час, на наш погляд, мав місце фатальний збіг обставин, що призвів до такого розвитку подій. Насамперед, явища суспільно-політичного життя у Російській імперії, що передували переїзду Антонія Лук'яновича з Кременця до Києва. Також припускаємо, що це ж могло визначитись і на призначенні опонентів. Щодо них слід зробити невелику ремарку. Один з опонентів (Рудольф Траутфеттер) щойно став доктором природничих наук і лише розпочинав свою роботу на посаді ординарного професора ботаніки. Таким чином, можна припустити, що А. Анджейовський був для нього конкурентом. Інший – ординарний професор Київської духовної академії Венедикт Чехович – був богословом, археографом, архівознавцем, в університеті читав курс фізики та фізичної географії і серед професури закладу вирізнявся особливою реакційністю. Негативну роль зіграло й те, що захист дисертації співпав з реакційними діями царського уряду проти студентів і викладачів університету, пов'язаних із польським визвольним рухом 30-х років (Матвеевко, 1969). Чи були в такому контексті розбіжності в наукових поглядах опонентів і дисертанта (окремі положення, викладені у дисертації, виявилися дискусійними через еволюційні ідеї, які були на той час неприйнятними і не отримали схвальних відгуків офіційно) критично важливими? Питання певною мірою риторичне, адже кожна з головних дійових осіб того захисту залишила свій слід у історії. Таким чином, висвітлені обставини спрацювали не на користь Антонія Анджейовського. На

позір, склалася ситуація, в якій суб'єктивна оцінка, та, очевидно, певна репутація й упередженість опонентів у результаті призвели до відмови в затвердженні дисертанта в ступені доктора природничих наук. А між тим, видатний вчений-систематик Огюстен Пірам Декандоль називав Антонія Анджейовського «*Cruciferarum indagator solertissimus*» – найкращий дослідник хрестоцвітих.

*****

Антоній Анджейовський народився 1785 року в мальовничому селі Варковичі Волинської губернії (тепер Дубенський р-н, Рівненська обл.), у збіднілій шляхетській родині. В автобіографічній повісті «*Ramoty ...*» він так описує свою малу Батьківщину: «Волинь була моєю колискою, та я виріс і на тій милій землі, піввіку прожив у трудах і праці». Рід незаможних шляхтичів майбутнього природодослідника походив із Литви, згідно зі Францишеком Равіта-Гавронським зі Слоніма (тепер Республіка Білорусь). Батько Лук'ян (Лукаш) служив у національній кавалерії, після одруження з донькою поручика Острозького полку Казимира Собінського Катериною, залишив військову службу і влаштувався касиром до банку Прота Потоцького, після банкрутства якого мусив повернутися до війська. Окрім Антонія в родині було ще троє дітей: двоє доньок і син. Під час російсько-польської війни мати разом з дітьми виїхала до Стоянова, що на Галичині, де і мешкала до її закінчення. Війна підірвала й без того нестабільне фінансове становище родини Анджейовських, через що їм і доводилося час від часу переїжджати туди, де батько міг отримати кращу роботу за більшу платню. Виховувався Антоній при дворах каштелянської Бежинської в Людвіполі, серадзького воєводи Міхала Валевського в Тучині. Про рідних Антонія зазначимо наступне: старша сестра була одружена з викладачем Волинського гімназії, архітектором та будівничим Францішеком Меховичем, молодша Кароліна – з художником Юзефом Олешкевичем; про брата відомо, що він подорожував разом з Антонієм (Колесник, 2007).

Навчання розпочав у Корці. Початкова освіта Антонія залежала як від майнового стану родини, так і від частих переїздів, зумовлених зміною батьком місць служби. Малого Антонія у 1793 р. віддали під опіку дядька Казимира Собінського, в якого він познайомився з основами малярства. Також, разом із іншими дітьми, в т. ч. синами директора порцелянової фабрики у Корці, відвідував уроки приватного вчителя Юзефа Счочковського. У 1796–1800 рр. Антоній разом з родиною жив на Волині, в Тучині, і навчався приватно та в підвідділовій школі в Межирічі-Корецькому. Саме тут особливий вплив на юнака, зокрема на його зацікавленості природознавством загалом і ботанікою, зокрема, мав професор Краківської академії Францишек Шопович, який свого часу працював на кафедрі математики Ягеллонського університету, а згодом у школах Польського Королівства.

Після смерті батька долею молодого Антонія опікувалися батькові друзі та родина, які пов'язували його майбутнє з малюванням. Велику підтримку юнак отримав від доньки Міхала Валевського (при дворі якого служив його батько) Кароліни, дружини графа Олександра Ходкевича, і особисто – графа. Діяльність та сфери інтересів останнього були надзвичайно багатогранними – від військової служби, громадської та наукової (вченого-хіміка) роботи до драматургії. Саме Олександр Ходкевич допоміг йому в 1801 р. поїхати до Вільна і вчитися мистецтву малювання у Юзефа Олешкевича, який закінчив Віленський університет за фінансового сприяння графа. В цей час майбутній дослідник виявив особливий інтерес до природничих дисциплін, передусім ботаніки, і часто на правах вільного слухача відвідував лекції польських професорів на філософському факультеті Віленського університету, зокрема, хіміка та лікаря Анджея Снядецького (автора першого польського підручника для студентів з хімії та анатомії), який у свою чергу познайомив Антонія з іншими викладачами. Серед таких були ординарний професор природничої історії, завідувач кафедри природничих дисциплін (автор першого опису флори Литви й підручників)

Станіслав Боніфаций Юндзілл та професор Ян Лобенвейн, завідувач кафедри анатомії та фізіології, які дозволили йому відвідувати їхні курси. Як слухач першого курсу (офіційно студентом він не був), Антоній Анджейовський настільки вдосконалив свої знання з ботаніки, що допомагав старшим студентам університету у визначенні рослин. Він навіть отримав право вступу до Ботанічного саду університету з дозволом збирати насіння, яке пізніше, у 1805 р. (у волинський період), передав до саду в Тучині, де вже працював, за що отримав книгу Кшиштофа Клюка та Станіслава Юндзілла (на той час – завідувача ботанічного саду) «*Dykcjonarz roślinny i Opisanie roślin w prowincji WX. Litewskiego naturalnie rosnących*» (Барбарич, 1961). Той час сам Антоній Анджейовський згадує так: «... Але якщо мені так мило і легко давалися природничі науки, мій поступ у малюнках був дуже повільний». До того ж, у 1803 р. граф О. Ходкевич повернувся на Волинь і сімнадцятирічний Антоній, незважаючи на те, що Анджей Снядецький радив йому і надалі продовжувати навчання, не наважився на самостійне життя у Вільні та закінчення студій. Юнак повернувся у рідний край і розпочав заробляти собі на життя при дворі волинської та подільської шляхти, де виконував обов'язки гувернера, бібліотекаря, укладача каталогів природничих колекцій своїх «патронів» та малював декорації й пейзажі для вистав аматорського театру і родинних урочистостей польської знаті. Ця робота, а особливо знайомства з відомими польськими меценатами в майбутньому дарували свої «плоди», які він використав сповна і здійснив численні подорожі від Полісся до Чорного моря та зібрав у них матеріали, що є цінними донині.

У 1806 р. Антоній Анджейовський переїхав до Кременця, що згодом описав так: «... без жодної думки, без жодної істотної цілі...»; і далі: «Чудові околиці спокусили мене зобразити вигляд міста на папері. Вибрав місце, яке мені здавалося найгарнішим, і щоденно з моїми паперами, фарбами та пензлями по кілька годин зранку там перебував ...» (Andrzejowski, 1813). Тоді ж Антоній Анджейовський вступив до Вищої Волинської гімназії

(навчального закладу, що був створений у 1805 р. за ініціативи Тадеуша Чацького та Гуго Каллантая на базі закритого Кременецького колегіуму отців єзуїтів, реорганізованої 1819 р. у Кременецький ліцей), де здобув базову вищу освіту (у сучасному розумінні). У гімназії, що входила до Віленського учбового округу і підкорялася його кураторові Адаму Чарторійському та Віленському університету, діяли два відділення: нижче, де викладалися переважно мови, та вище – з поглибленим вивченням математичних, юридичних дисциплін та словесності. Директор гімназії, який призначався керівництвом Віленського університету, крім безпосереднього адміністрування закладу, управляв школами Волинської, Подільської та Київської губерній – тобто, фактично здійснював організацію нижчого та середнього шкільництва. За час існування гімназії під патронатом Тадеуша Чацького цей навчальний заклад став колицкою видатних імен і дослідників. Навчальний процес у гімназії, як напіввищому навчальному закладі, забезпечували викладачі, а не вчителі, запрошені Тадеушем Чацьким (або на його особисте прохання – Гуго Каллантаєм) зі Львівського, Віленського, Ягеллонського університетів. Зокрема, Евзебіуш Словацький (батько Юліуша Словацького), Юзеф Чех (перший директор гімназії, професор математики), Францішек Зелінський, Юзеф Улдинський, Юзеф Коженювський, Йоахим Лелевель, Олександр Юліан Міцкевич (брат Адама Міцкевича) та ін. Перед викладачами ставилася особлива вимога – підняти гімназію на найвищий ступінь досконалості. На добір педагогічних кадрів впливали наукові доробки майбутніх викладачів, їхні методичні досягнення та застосування творчого підходу в навчальному процесі. До прикладу, викладач природничих дисциплін мав зацікавити учнів і переконати їх у практичному значенні знань, тобто проводити природознавчі та геологічні дослідження. Практичних навичок гімназисти набували в природничому, математичному та фізичному кабінетах, хімічній лабораторії, ботанічному саду і бібліотеці. У гімназії діяла ще й друкарня, що публікувала, серед іншого, наукові праці студентів. Таким чином, учні під час навчання засвоювали не лише основи

наукового пізнання, отримували практичні навички, але й усвідомлювали їхню цінність. Усьому цьому сприяла сама атмосфера закладу й усе, що її забезпечувало (структура навчально-виховного процесу, зокрема й спеціальна розробка програм та навчальних курсів, матеріальна база тощо – створені завдяки грамотному управлінню) було спрямоване на розкриття, розвиток талантів і особистостей гімназистів. Звісно, в такому середовищі не могли не розкритися таланти й Антонія Анджейовського, який не лише навчався, але й викладав у гімназії.

У щорічних звітах гімназії Антоній Анджейовський згадується як учень, який прослухав повний курс наук. Його знання особливо були відзначені з предметів «рисунок» та «польська мова». Необхідно згадати ще й про те, що він був останнім головою Товариства молоді Волинської гімназії (Towarzystwo Młodzianów Gimnazjum Wołyńskiego), покликаного сприяти вдосконаленню знання учнями польської мови. Природничі дисципліни викладав професор Францішек Шейдт. Викладання курсу ботаніки, відповідно до його програми, відбувалося у Волинській гімназії восени та влітку, на першому та другому курсах. Програма включала фізіологію рослин, ботанічну термінологію та огляд рослинного світу за системою Карла Ліннея. Вивчення ботаніки у весняно-літній період було не випадковим, оскільки Фр. Шейдт надавав великого значення безпосередньому ознайомленню студентів з рослинами під час екскурсій у природу, які в майбутньому планував замінити на заняття в ботанічному саду. Таким чином, після курсу ботаніки у Фр. Шейдта, Антоній мав можливість удосконалити не лише теоретичну частину предмету, але й додатково попрактикувати під керівництвом професора, передусім у визначенні рослин (Мельник, 2009; Флюгерт, 2011). У той же час не обходилося й без труднощів: обставини склалися так, що А. Анджейовському не було чим оплачувати навчання. Уточнимо, що навчання в гімназії було безкоштовним, однак деякі курси, переважно фізичного та естетичного спрямування (так звані таланти), були платними. Тому він вирішив покинути

гімназію, щоб влаштуватися на роботу домашнім учителем. Дізнавшись про це, директор підтримав його, пообіцяв посприяти і додержав слова. Цей епізод А. Анджейовський описує у своїх спогадах, тепло відгукуючись про тодішнього директора Волинської гімназії Юзефа Чеха.

Щасливим дарунком долі була зустріч Антонія Анджейовського з професором, доктором медицини Віллібальдом Бессером, який у 1809 р. приїхав до Кременця. Він розпочав працювати на посаді професора природничої історії Волинської гімназії, також, після смерті Фр. Шейдта, був директором ботанічного саду. Між молодими, захопленими та відданими ботаніці людьми незабаром встановилися дружні стосунки. Вони разом подорожували в околицях Кременця, поступово розширюючи географію досліджень Полісся, Поділля, Придніпров'я – аж до узбережжя Чорного моря. У численних експедиціях вони збирали рослини та громадили багатий гербарний матеріал, описували нові види. Паралельно розбудовували в Кременці науковий центр, який саме завдяки їхній подвижницькій роботі згодом стане відомим на теренах України та добре знаним в Європі. Підкреслимо, що різниця у віці між цими знаними ботаніками була зовсім незначною: А. Анджейовський був молодший за В. Бессера лише на один рік. Але при цьому Антоній Анджейовський завжди ставився до В. Бессера з глибокою повагою, вважав його Учителем, у якого повторно прослухав курс ботаніки і часто називав його Майстром. На ювілей В. Бессера вдячний учень напише присвяту зі щирих слів і, у дещо жартівливій формі, згадає також і про себе (текст вірша наведено вище).

Службова діяльність майбутнього вченого почалася в 1809 р. (за іншими джерелами – у 1806 р., що за нашими даними не відповідає дійсності) з посади вчителя малювання у Волинській гімназії, після закінчення останньої. Пізніше він працював гувернером сина підкоморія Гадомського у с. Весельці, Проскурівського повіту, закладав парки та впорядковував оранжереї у маєтках шляхетних родин (Колесник, 2007). В скорім часі його запрошують помічником учителя рисунку початкових

класів. Антоній Анджейовський вважався здібним художником-пейзажистом, але прагнення до подорожей, до вивчення рослинного світу Волині та Поділля переважали і, зрештою, його було звільнено з посади (1815 р.).

Відтоді А. Анджейовський офіційно стає спочатку помічником, а потім асистентом (ад'юнктом) свого вчителя В. Бессера, майже увесь вільний від навчання гімназистів час вони витрачають на подорожі. Тут нагадаємо (бо вже побіжно писали про це вище), що ці подорожі відбувалися досить часто за підтримки польського шляхетства, зокрема, Максиміліана Яблоновського, Вацлава Жевуцького, Петра Мошинського та ін. Упродовж десяти років такими мандрями було охоплено Поділля, Наддніпрянщину та Причорномор'я. Саме в них він уперше почав вивчати геологічну будову південно-західної частини України, досліджував викопні та сучасні форми тварин і рослин. Перші його флористичні праці, що надруковані у виданнях Московського товариства природодослідників, одразу привернули увагу науковців, завдяки чому у 1823 р. він був обраний дійсним його членом. Згодом у своїй науковій роботі А. Л. Анджейовський надавав перевагу вивченню ботанічних об'єктів. Протягом двадцяти років (1814–1834) видатний природознавець старанно та плідно працював над вивченням флори Волинської, Подільської, Київської, Катеринославської і Херсонської губерній.

Дослідники наукової діяльності вченого (Барбарич, 1961; Мельник, 2008) зазначають, що «першу ботанічну подорож на Поділля (околиці с. Гримайлів, Тернопільської обл.) з багатим флористичним різноманіттям, Антоній Анджейовський здійснив у 1814 р. разом з В. Бессером. У 1816 році, на кошти графів Платтера й Ревуцького, кіньми князя Яблоновського він вирушив у чергову подорож (від Кременця по Збручу до Жванця, далі по Дністру до Ямполя, Балти, Саврані, Гайсина, Києва, Бердичева). У 1818 р. А. Анджейовський вивчав Придністров'я (від Ямполя до гирла Дністра), басейн Південного Бугу (від Вінниці до Саврані). Флористичні дослідження басейну Західного Бугу у Володимир-Волинському повіті він проводив у

1821 р. Вже у наступному, 1822 р., А. Анджейовський здійснив подорож по Південному Бугу (від його витoku до гирла), звідки поїхав за маршрутом: «Херсон – Одеса – Балта – Завадівка» і спутився по Дністру до Чорного моря. Влітку 1823 року дослідник з валкою возів вирушив із Катеринослава (сучасний Дніпро) до Єлисаветграда (сучасний Кропивницький), дорогою збираючи степові рослини для свого гербарію та здійснюючи ботанічні описи. Під час подорожей Антоній Анджейовський вивчав також місцеві геологічну будову та фауну, цікавився життям і побутом населення. Результатом цієї подорожі стало двотомне видання «Rys Botaniczny...» (опубліковане приватним коштом, котре незабаром стало бібліографічною рідкістю), в якому було детально описано геологічне та ботанічне різноманіття території, а також нужденне життя її мешканців (незважаючи на родючі ґрунти та здоровий клімат). Вже тоді він помітив негативний вплив людини на природу і відмітив, як мало залишилося лісів і гаїв, що це призвело до зміни мікроклімату, зокрема, дошкуляли сарана і гусінь. «Щасливим вважають рік, коли цих напасників стримує холод», – писав дослідник. І далі ... «селяни жили у великих злиднях, темряві, були забобонними». Сумне враження на подорожнього справив Новомиргород, де два роки поспіль лютувала посуха. У цих дописах відчувається симпатія вченого до людей праці (слід зазначити, що після Йоганна Антона Гюльденштедта (*Johann Anton G\u00fcldenst\u00e4dt*) записки А.Л. Анджейовського містять найкраще опрацьовані відомості про стан природи краю два століття тому).

Зібрані під час подорожей і старанно описані рослини А.Л. Анджейовським були оформлені як гербарій. Результати його наукової діяльності як ботаніка протягом перебування в Кременці знайшли відображення в шести працях, написаних польською мовою й виданих у Вільні та Варшаві. Частина з них пізніше було перекладено російською та надруковано в російській спеціальній періодичній літературі. У 1855 р. в «Записках Товариства сільського господарства Південної Росії» надрукована

його праця «Ботанічний нарис місцевостей, що знаходяться між Бугом і Дністром від р. Збруча до Чорного моря».

Під час подорожей Антоній Анджейовський мав численні зустрічі з відомими й цікавими людьми: Адамом Чарторийським, Йоганом Шовіцом, Карлом Десметом (директором ботанічного саду в Одесі та членом-засновником Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, відомим знавцем з лісорозведення), вчителями гімназій, лікарями, військовими та ін., які до того ж часто допомагали йому в мандрівках, про що він залишив надзвичайно теплі спогади у «Ramoty ...» (1861).

У мандрівках Анджейовський відмічав невідомі види рослин, які згодом описав як нові для науки. Так, на пошану Тадеуша Чацького, який опікувався Волинською гімназією, ним названо нові для науки рід Чацькія з родини лілійних (*Czackia Andrz.*). Багато видів рослин описані ним під час роботи в Кременецькому ліцеї, на посаді ад'юнкта, де він також читав лекції з основ ботаніки, зокрема, й систематику Карла Ліннея. Науковим здобутком перших років наукових досліджень А. Анджейовського на Волині став виявлений спільно зі Діонісієм Міклером (англ. Denis McClair) локалітет азалії понтійської (*Azalea pontica* L.) – гляціального реліктового ендеміка зі розірваним ареалом (Кавказ і Правобережне Полісся).

Авторитет А.Л. Анджейовського як природодослідника зростав, і в 1818 р. його призначено на посаду викладача ботаніки та зоології у Волинській гімназії (м. Кременець). Де він продовжував до 1834 р., поєднуючи викладання і наукову роботу і не пориваючи зв'язків зі своїм учителем і другом В. Бессером. У 1827 р. в газеті «Umiejetnosci i Sztuki» була надрукована їхня спільна праця «Nazwiska roślin Grekom starożytnym znanych na język polski przetlumaczone».

Разом з В. Бессером та Д. Міклером також опікувався ботанічним садом Волинської гімназії. Сад було закладено ще Фр. Шейдтом у 1805 р. та суттєво розбудовано Д. Міклером. Антоній Анджейовський регулярно поповнював колекції саду своїми зборами: насінням і живими рослинами з

природи. Наприклад, зі своїх подорожей 1811 р. він привіз 29 видів рослин, у 1812 р. – 19, у 1813 р. – 7, у 1814 р. – 96, у 1815 р. – 35. Як зазначають М.М. Барна та Л.С. Барна (2013) у 1832 р. колекція саду Кременецького ліцею вже нараховувала 12 тисяч видів і форм рослин, з них 585 видів деревних порід відкритого ґрунту, 760 – екзотичних рослин. Польська дослідниця історії науки Ванда Грембецька (Grębeska, 1992) так оцінила роль Кременецького саду того часу: «Ботанічний сад в Кременці був інституцією з великим значенням для культури цього регіону, передусім для пізнання прекрасної його природи і багатства природних ресурсів. Але не тільки. Сад розширював також знання про рослинний покрив світу...». І далі: «... існує два напрямки, в яких Кременець відзначається як ботанічний осередок, що знаний в Європі. Це були праці зі створення ботанічного саду та власне дослідження Бессера та Анджейовського».

Антоній Анджейовський зробив вагомий внесок у розбудову інших ботанічних садів та парків країни на той час. На прохання графа А. Потоцького, ним було укладено список рослин парку «Софіївка» (м. Умань), закладено парк у Ставищах (Київська обл.) тощо.

Досліджуючи Кременецький період життя і творчості видатного польського поета та драматурга Юліуша Словацького у Олена Гаськевич (2005) згадує про Антонія Анджейовського: «Ще одна надзвичайно симпатична постать, близька до родини поета – Антоній Анджейовський. Випускник Кременецької школи, він із вдячністю згадує Евзебіуша Словацького як одного із найкращих педагогів. Сучасники пам'ятають його як щирого і відвертого балакуна, любителя танців та фейерверків, які він сам і влаштовував. Підтримка такої доброї і щирої людини не раз була вкрай необхідною родині поета... Згодом, коли пані Саломея перебувала під слідством за участь у підпільній діяльності, викликана на дізнання у Київ, вона зупинялася у того ж Анджейовського, який після закриття ліцею став ад'юнктом ботаніки і зоології у Київському університеті...».

Після закриття у 1831 р. Кременецького ліцею А. Анджейовський працював в Київському університеті св. Володимира, пізніше – у Ніжинському ліцеї фізико-математичних наук князя Безбородька. Згодом, уже у відставці – ще 27 років плідної роботи та природничих досліджень губерній Київського учбового округу.

Важливим етапом діяльності Антонія Анджейовського був київський період, що розпочався в 1834 р. з призначення його адюнктом кафедри зоології Імператорського університету св. Володимира. У Києві він упродовж чотирьох років роботи в університеті викладав курси загальної зоології, органології тварин, систематики ссавців, птахів, риб, плазунів і безхребетних, а також історії зоології, разом із виконанням обов'язків асистента В. Бессера. Крім того, йому було доручено завідувати зоологічним кабінетом, переданого Київському університету Кременецьким ліцеєм. Тут слід зауважити на те, що кількість експонатів цього кабінету була дуже незначною, тому фактично А. Анджейовському довелося його заново створювати. До його обов'язків входило ще й вирішення багатьох господарських питань, з чим він, згідно з архівними матеріалами, успішно справлявся (Матвеєнко, 1969).

В той же час А. Анджейовський не припиняв досліджувати флору південно-західних губерній Російської імперії (нині – західних та південних регіонів України). Він активно поповнював свій гербарій новими цікавими знахідками і передав до наукового фонду університету цінну колекцію із 9000 аркушів. Напевно чи ймовірно, вже тоді Анджейовський запримітив серед широкого загалу студентів університету здібного учня – Опанаса Роговича. Останній був тоді казеннокоштным студентом першого набору університету, з яким згодом Анджейовський підтримував тісні наукові зв'язки, що переросли ще й у дружні. Забігаючи наперед відмітимо, що пізніше, вже будучи професором, Опанас Рогович, готуючи до друку «Обозрение семенных и высших спорових растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Волынской, Подольской,

Киевской, Черниговской и Полтавской» (1868), записав, що у цій роботі він найбільше посилається на «Исчисление растений Подольской губернии» (1861), «...яку написав його наставник А.Л. Анджейовський». Численні примітки на сторінках одного із екземплярів цієї книги свідчать, що обидва вони – учитель і учень, а згодом колеги, мали досить тісну співпрацю. Так, у примітці до виду *Viola rogowiczii* Andrz. Опанас Рогович пише наступне: «А. Анджейовський ... в письме своим от 26 апреля 1868 г. сообщил мне название и описание этого вида фиалки, первоначально найденного мною в окрестностях Киева. При этом я считаю долгом выразить искреннейшую благодарность многоуважаемому моему наставнику А.Л. Анджейовскому за сообщение мне интересных наблюдений над местными растениями, также засушенных и живых растений, необходимых для издания моего сочинения ...» (Доброчаєва, Ільїнська, Шевера, 1993). До речі, у гербарній колекції О. Роговича, що зберігається в Гербарії Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (м. Київ) особливо вирізняються матеріали А. Анджейовського – переважно це критичні види, рідкісні та синантропні рослини. Наприклад, *Crocus reticulatus* («Анджиевский; [з примітками – Notae criticae]: *Crocus susianus* Ker. А. Фомин, 1934»), *Iberis amara* L. («Ставище. Найдено Анджиевским»), *Erysimum andrzejowskianum* Bess. («Київ. Найдено Анджиевским»), *Erysimum hieracifolium* L. = *E. marschallianum* Andrz. («Пятигоры. Найдено Анджиевским»), *Iris bohémica* Schm. («Ставище. Найдено Анджиевским»), *Gladiolus imbricatus* L. («Найдено Анджиевским»), *Sisymbrium junceum* M.B. («Лубны, на степях. Найдено Анджиевским, август 1848») та ін. (Крицька, Шевера, 1999).

На жаль, через прикрий випадок, коли А. Анджейовському було інкриміновано переховування вдома Й. Гордона, переслідуваного жандармами царської охоранки за шпигунство (насправді ж, усього лише за симпатію до польського повстання, придушеного імперським військом), Антонія Лук'яновича було звільнено з посади в університеті. Але, наявні педагогічний досвід та наукові здобутки не пропали даремно – 1839 р. його

запросили на роботу до ліцею фізико-математичних наук кн. Безбородька у Ніжині. Це одне з найдавніших міст українського Полісся, яке на той час було важливим політичним, економічним та науково-освітнім осередком, де важливу роль в розвитку відігравали представники найрізноманітніших етнічних спільнот, що проживали в ньому, зокрема й поляки. Важливим поштовхом для стрімкого розвитку міста стало надання йому польським королем Сигізмундом III у 1625 р. привілеїв Магдебурзького права. Завдяки цьому Ніжин перетворився на потужний осередок освоєння Чернігово-Сіверщини, яка щойно увійшла до складу Речі Посполитої. До міста спрямовувались значні потоки переселенців, у тому числі й перших поляків (Поляки в Ніжині. ..., 2015).

Фізико-математичний ліцей у Ніжині організований 1832 р. на базі Гімназії вищих наук князя Безбородька (1820–1832 рр.) (нині це Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) (Биографический словарь ..., 1884; Барбарич, 1961; Самойленко, Самойленко, 2005). А. Анджейовського було запрошено викладати природничі науки, а саме зоологію, ботаніку та мінералогію, яких до 1837 р. тут навчав професор М.Ф. Соловйов. Цей період педагогічної діяльності Антонія Анджейовського був дуже коротким, позаяк тривав усього два навчальні роки, але, напрочуд, насиченим. Прибув до Ніжина А.Л. Анджейовський наприкінці навчального року і певний час мав можливість займатися улюбленою справою. Він часто ботанізував в околицях міста, збирав гербарій. Про це у звіті за рік зазначено, що А.Л. Анджейовський «в свободное от учения время занимался собиранием растений, особенно злаков и грибов. Из которых заметил более 400 видов грибов и 100 видов злаков» (Лисенко, Шевера, 1999).

Перед початком нового навчального року (1839–1840) директор Ніжинського ліцею Христіан Екеблад дав офіційне розпорядження професору А. Скальському передати також керівництво кабінетом природничої історії А.Л. Анджейовському, а останньому прийняти його в своє завідування (Флюгерт, 2009). На той час колекції кабінету складала 682

видів мінералів кількістю в 1086 екземплярів, 30 видів ракоподібних, 250 видів комах, 53 видів птахів та 4 видів ссавців. За керівництва Антонія Анджейовського вже протягом 1840 р. колекції суттєво збагатилися. Зокрема, зі звітів дізнаємося, що студент ліцею Ф. Ковалевський пожертвував музею 800 екземплярів комах, у досить гарному стані, зібраних в околицях Ніжина. Полковник Наливайко доповнив колекцію музею тринадцятьма екземплярами сибірських мінералів. Серед цих зразків були й досить цікаві, такі як два екземпляри найбагатшої срібної руди, по одному – так званого уваровіту, найкращого малахіту та блакитного смугастого халцедону і т. ін. (Лисенко, Шевера, 1999).

Основною діяльністю А. Анджейовського в Ніжинському ліцеї була викладацька: він читав натуральну історію для студентів II та III курсів. Програма предмету включала в себе по 3 години на тиждень зоології, ботаніки та мінералогії. У цей час він розробив курси лекційних занять для студентів. Лекційний матеріал студентам подавав за структурою, згідно якої, після вивчення базових понять з певної дисципліни розглядалися різноманітні, широковідомі на той час та визнані науковцями, системи класифікацій. Для перевірки засвоєння знань ним було складено переліки необхідних питань при вивченні згаданих дисциплін. Після кожної важливої теми для студентів обов'язково проводилися «репетиції», тобто консультаційні заняття, на яких вони мали можливість глибше засвоїти матеріал нової теми. Теми для творів студентам не задавалися (Флюгерт, 2009).

Окрім основної діяльності викладачів Ніжинського ліцею – педагогічної, так само як і у Кременецькому, необхідно було займатися науковою роботою і звітувати про неї. Серед іншого у Звітах «... повинні були міститися відповіді на такі питання: з ким спілкувався у справах науки, які наукові спостереження робив, що писав, перекладав, опублікував тощо». Переважна більшість викладачів, які працювали в Ніжинському ліцеї протягом 1839–1840 рр., нічого не могли відповісти на поставлені перед

ними запитання, що стосувалися їхньої власної наукової діяльності. Лише професор Антоній Анджейовський, один з небагатьох викладачів, у 1839 р. доповідав, що контактував з відомим французьким природослідником Bory de Saint-Vincent, спілкувався з іншими вченими наукових товариств різних регіонів Російської держави. Результатом підтримки цих зв'язків, що видно з його рапортів, які містяться в архівних матеріалах, було обрання А. Анджейовського членом-кореспондентом Одеського товариства сільського господарства Південної Росії та членом Французького Зоологічного товариства (Лисенко, Шевера, 1999; Самойленко, Самойленко, 2005).

Після відставки (наймовірніше 1841 р., хоча вказуються й інші дати – 1852 та 1856 рр.), Антоній Анджейовський оселився з родиною в містечку Немирів, Брацлавського повіту (за іншими даними певий час жив у Житомирі чи Білій Церкві), де купив старий будинок на вулиці Липовій. Неподалік розташування, побудованого в XVII ст. Вінцентієм Потоцьким, палацу, ймовірно, дерев'яного, навколо якого було закладено парк. Наступні власники палацу неодноразово перебудовували його, поповнювали парк рідкісними деревами та кущами. Напевно, відвідував цей парк і не байдужий до ботанічних садів А. Анджейовський.

Проживаючи певний час у Немирові, Анджейовський працював ботаніком-садівником у маєтку К. Платтера в Іллінцях Липовецького повіту, де мешкали також відомі польські поети Т. Падура і С. Гоцинський.

Життя йде, час невпинно збігає... Антоній Анджейовський продовжує нести свій «хрест», про що він написав у вірші, адресованому його Учителю В. Бессеру з натяком на те, що той надавав перевагу в своїх ботанічних дослідженнях родині хрестоцвітих. Його починають переслідувати родинні трагедії: спочатку від сухот помирає його син Андрій (про якого відомо, що він навчався в Немирівській гімназії), згодом помирає дружина Юлія (уроджена Радзішевська, Julia Rościszewska). На той час він мешкав з улюбленою донькою Ганною, тоді ж почав писати спогади (Ramoty ...). Як

зазначає Вікторія Колесник (2007): «Ще на початку ХХ ст. старі мешканці Немирова пам'ятали симпатичну постать старенького із сивою, не надто довгою бородою, який у товаристві своєї коханої Ганночки, з обов'язковою зеленою скринькою здійснювали в околицях довгі ботанічні прогулянки...». У січні 1860 р. донька, всупереч батьківській волі, побралася із землеміром Титусем Меленєвським, що стало для батька ще одним випробовуванням. Батько залишає молодій родині будинок, а сам переїздить до містечка Ставище, Таращанського повіту, що на Київщині (нині Ставище – районний центр Київської обл.). У містечку на той час вже були побудовані палац Браницьких, церква (рис.1). В маєтку графа Олександра Браницького коштами власника закладено ботанічний сад, ошатний парк, до розбудови яких був запрошений А. Анджейовський. Активно поповнюваний останнім природними видами із тамтешніх околиць (за три роки розбудови Антоній Лук'янович висадив близько 600 місцевих видів рослин). Олександр Владиславович Браницький до свого переїзду в Ставище довгий час мешкав у білоцерківській «Олександрії». Він мав хороший смак у справі паркового мистецтва, але згодом у молодого графа з'явилися інші захоплення, через що ставищенський парк не став другою «Олександрією». Але навіть те, що вдалося створити, довгий час було здобутком виключно графської родини та її гостей. На той час парк у Ставищах був обгороджений та недоступний широкому загалу.

Містечко Ставище у часів графів Браницьких.

Рис. 1. Репродукція м. Ставище часів Браницьких

За два роки, влітку 1862 р., ще одне важке випробування випало на долю Анджейовського: він отримав трагічну звістку про смерть улюбленої доньки, спричинену брутальним ставленням її чоловіка. Він продав будинок у Немирові і повернувся до Ставища, де решту свого життя вже не полишав своєї улюбленої справи – займався наукою, зокрема, флористичними дослідженнями. Про це він згадує у своїх останніх листах до французького колеги Жозефа Декена (Joseph Decaisne) та до свого учня Опанаса Роговича. Так, у кореспонденції до Декена від 20.10. 1868 р. він повідомив адміністрацію Паризького ботанічного саду, що вже надсилав і надалі буде надсилати рідкісні рослини України, зауважуючи, що з того часу колекція саду суттєво збагатилася. Звертається з проханням про ревізію деяких зразків, оскільки, не маючи праць Огюстена Декандоля, Джорджа Бентама (*George Bentham*) і Джозефа Долтона Гукера (*Joseph Dalton Hooker*), у нього виникли складнощі визначення окремих рослин, таких як астрагали, дзвоники, гвоздики, тирличі, перстачі, шавлії і т. ін. (*Astragalus, Campanula, Dianthus, Gentiana, Potentilla, Salvia, Thalictrum, Veronica*). При цьому також наголосив, що він сам збирав рослини, тривалий час вирощував їх у ботанічному саду, звертав увагу на перехідні форми. Разом з тим, вказує на поспіх французьких ботаніків, які описали деякі види, не переглянувши їхніх рослин з України. Зокрема, пише: «... Визнаю щиро, що вірив, що є ботаніком. В той час як розпочав працю над «Flora Ukrainy», власноручно підготував десятки ілюстрацій рідкісних видів, малюючи живі рослини в природі, стараючись відтворити якнайбільше ботанічних деталей – на стільки, на скільки це можливо для очей вісімдесятирічного; шістьдесят років, присвячених ботаніці, змусили мене подумати, що я щось знаю, але на своєму вже вісімдесят третьому році я помітив, що знаю дуже мало та як багато залишилося мені до науки, якби я тільки мав ще на це час ...». А у листі до Опанаса Роговича того періоду життя Анджейовського є такі слова: розбудовую «украинский ботанический садок, рисую растения ...».

До цього періоду належить також підготовка А. Анджейовським до друку великої праці «Flora Ukrainy ...» (1869), перший том якої було опубліковано в Варшаві. Рукопис другого тому, на жаль, вважається втраченим. Він ботанізував в околицях Ставища, готував рукопис ще однієї публікації, доопрацьовував список рослин, який по його смерті граф Олександр Браницький передав Опанасу Роговичу. Останній помістив його як додаток до своєї відомої публікації «Обзрение семенных и высших споровых растений ...» (1869). Відомо також, що частина рукописів ученого була передана Йозефу Кнаппу (Josef Knapp) і, можливо, нині збергається в Архіві Польської Академії наук у Кракові.

Тут, у Ставищах, й закінчилося земне життя Антонія Анджейовського, де до останніх днів він не припиняв дослідницької роботи. Некролог був надрукований у першому номері літературно-політичної газети «Киевлянин» за 1869 р. Поховали його на місцевому католицькому цвинтарі, на могилі встановили надгробок (рис. 2).

Рис. 2. Надгробок на могилі А. Анджейовського (гравюра, 1914 р.), нині втрачений.

З публікації О. Березовської «Antoni Andrzejowski» дізнаємося таке: «Минулорічні канікули провела на Україні в околицях Ставища, Таращанського повіту. Знаючи, що в цій місцевості закінчив життя А. Анджейовський вирішила дістатися до його могили. Знайшли її, блукаючи досить довго по старому цвинтарю. Це одна з тих забутих могил, про які роками ніхто не згадував. Підтвердженням цього є рясно порослі кущі та дерева навколо, які цілком заступили пам'ятник. Ми взялися до праці, з великими зусиллями розчищали гілки кущів, де, нарешті, проміння сонця освітіло табличку й ми з подивом прочитали слова: «Antonius Andrzejewski professor emerit natus 1785 anno obiit 1868 anno Die 12 Decembris Requiescat in pace» (Berezowska, 1913).

Це було на початку минулого століття. Але вже незабаром розіграється ще одна трагедія, наслідки якої докорінно змінили погляди людей, що вже жили іншим життям, де всездозволеність, нігілізм, зневага до старого, пам'яті минулого були возвеличені в абсолют і культивувалися повсюдно, не оминули й Ставище. Надгробок і пам'ятний знак було вщент зруйновано і нині ми можемо з прикрістю констатувати, що пам'ятника великому натуралісту в його первісному вигляді вже більше не існує...

Людина живе доти, доки про неї пам'ятають... Традиція доглядати за могилами рідних і близьких вважається однією з найсакральніших з усіх існуючих. І саме з цього розпочав свою душпастирську діяльність в Україні отець Марек Рудзь з Польщі (співавтор цієї праці), який є настоятелем римсько-католицької парафії Пресвятої Трійці у Ставищах. Завдяки його наполегливим старанням нині відроджується життя католицької громади у Ставищах, що розпочалося із відродження пам'яті – відновлення цвинтаря. Заново планується встановлення меморіального надгробка Антонію Анджейовському, де буде висаджено кущ спіреї пиківської (описаного В. Бессером на основі зборів А. Анджейовського з околиць с. Пиків Вінницької обл. виду *Spiraea pikoviensis* Besser, яке на сьогодні є єдиним природним місцезростанням). А поряд зі спіреєю – також і рослини інших видів,

названих на честь А. Анджейовського (гвоздика Анджейовського – *Dianthus andrzejowskii* (Zapał.) Kulcz.), жовтозілля дніпровське – *Senecio borysthenaica* (DC.) Andrz.).

У центральному парку Ставища, що нині є пам'яткою садово-паркового мистецтва обласного значення, встановлено пам'ятний знак на якому вказано, що «парк закладений в 1785 році ботаніком Анджієвським (Детюком)» (рис. 3), про що зазначено і на офіційному сайті селищної ради. Насправді, дата помилкова: цифри ті ж, але порядок їхнього розташування інший: 1857, а ботаніка звали Антон Лук'янович Анджейовський (Детюк – його літературний псевдонім)...

Рис. 3. Фото меморіального знаку в смт. Ставище

Науковий доробок Антонія Анджейовського

У вітчизняній та зарубіжній літературі опубліковано чимало наукових праць, в яких проаналізовано ті чи інші аспекти наукового доробку Антонія Анджейовського як ботаніка (Барбарич, 1961; Барна, Барна, 2013; Грембецька, 2006; Осовик, 2007, 2009; Флюгерт, 2011, 2012; Grębecka, 1992, 1995, 1998), зоолога (Матвеенко, 1969; Іванців, 2003; Daszkiewicz, Bauer, 2008), геолога (Garbowska, 1989), палеонтолога (Матвеенко, 1969), етноботаніка (Słownik ..., 1987). Понад 50 років життя А.Л. Анджейовський віддав науці. Його друковані праці й гербарій увійшли в основний науковий

фонд з вивчення флори України. Але наукову спадщину натураліста й до цього часу ще не узагальнено, позаяк жодним дослідженням досі не охоплено надбання повністю, так само і до нині не опубліковано рукопис його дисертації. Разом з тим, слід віддати належне А.П. Флюгерту (Осовик), зокрема серії її публікацій в рамках виконання історичного дисертаційного дослідження наукового доробку А.Л. Анджейовського, присвяченого різним видам діяльності ученого. По його завершенні можна було б отримати і підсумок усіх попередніх робіт, і ґрунтовні висновки щодо напрацювань А.Л. Анджейовського.

Внесок у ботанічну науку

Найціннішим науковим доробком Антонія Анджейовського, поза сумнівом, можна вважати гербарій судинних рослин, зібраний під час короткочасних виїздів та тривалих подорожей. Формування колекції рослин розпочато ним у 1814 р., після першої поїздки в Медобори (наразі національний природний парк «Подільські Товтри») разом із В. Бессером. На початок 50-тих років XIX ст. гербарна колекція, за підрахунками самого автора, складала 10 000 видів та 30 000 екземплярів рослин (Флюгерт, 2009а). У ній містилися збори не лише з території України (Поділля, Полісся, Придніпров'я, Причорномор'я тощо), але й багато зразків з інших країн. Отримані вони були завдяки обміну з корифеями світової ботаніки, такими як Е. Буасье, О. Декандоль, Дж. Бентам та Дж. Гукер, Фр. Шейдт та ін. У 1841 р. Антоній Анджейовський мав бажання передати свою колекцію одному з навчальних закладів, про що повідомив Міністра освіти листом, датованим 1841 р. (при цьому не наполягав на винагороді, крім сплати пересилки державним коштом). Колекція складалась із «флори російської, європейських Альп, зборів Вебера, Еклонна, Гукера та інших ботаніків – членів ученої спілки *Botanischer Reise Verein*». «Его Высокопревосходительство назначил помянутый гербарий в Университет Св.

Владимира» і «... предложил сделать распоряжение как определить оной от Андржеевского, так и о доставлении в Киев, с употреблением на то денег из остаточной суммы Университета» (Осовик, 2009а, с. 118). У листі також вказано, що до гербарію додається його каталог, складений автором (рис. 4).

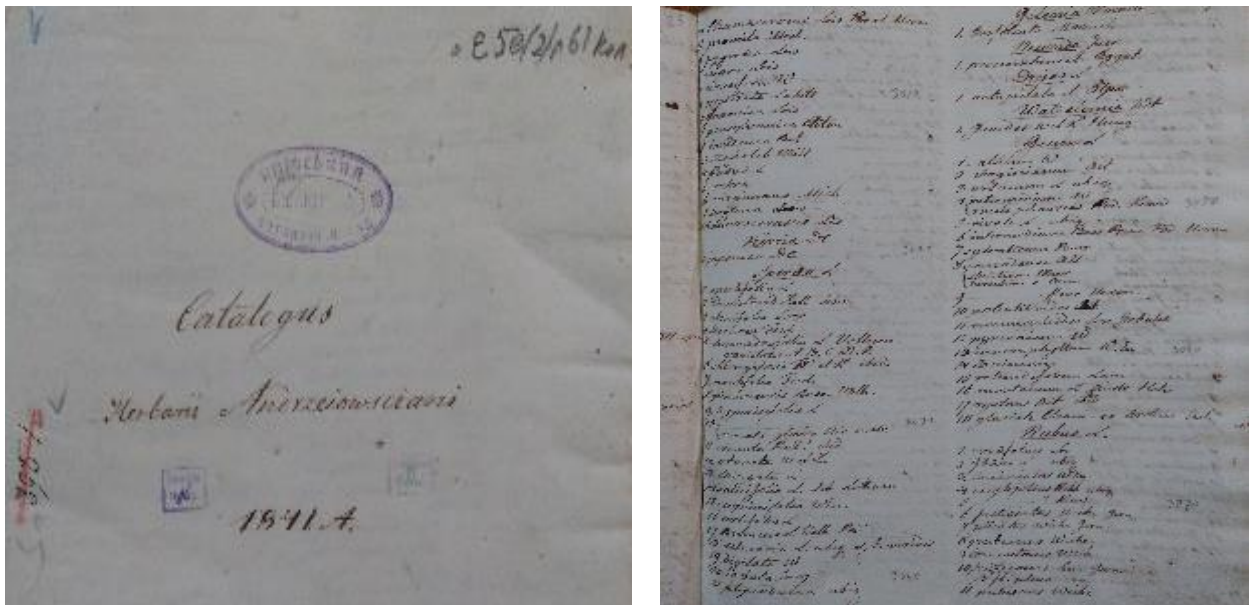

Рис. 4 Каталог гербарію Антонія Анджейовського (нині зберігається у науковій бібліотеці Інституту ботаніки)

Також зазначено й про окремі важливі деталі щодо колекції, зокрема згадується, що до неї не увійшли збори рослин з родин *Plumbaginae*, *Umbelliferae*, а також зразки грибів (*Fungi*) чере їхню відсутність. Що пояснювалося наступним чином. Так, представники першої родини не включені тому, що Антоній Анджейовський зобов'язався професору Огюстену Піраму Декандолю опрацювати їхні збори для його багатотомного видання «*Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis*». Гриби (*Fungi*) на той час були передані професору Харківського університету Василю Черняєву для визначення і мають бути повернуті не раніше березня 1842 р. Родину *Umbelliferae* не вписано до каталогу з тієї причини, що збори знаходилися у професора В. Бессера, який обіцяв передати їх вже наступної весни.

Завідувач Гербарію Київського університету св. Володимира професор Р. Траутфеттер, після отримання цієї колекції у своєму звіті доповідав, що гербарій складений в основному: 1) із рослин диких, зібраних в західних, південних та трансуральських країнах Російської держави; 2) із рослин садових, зібраних в Кременецькому ботанічному саду. До цих «Русских» і «Садовых» рослин, здається, додані співрозмірно в дуже невеликій кількості інші, з різних країн Земної кулі, а саме, з Австрії та Швейцарії. Екземпляри зазначеного гербарію різної достойності, але в основному задовільної. Більшість рослин цього гербарію в простому пропускному папері, розкладені за природною системою. Усі види (specimens) і варіації (varietes) цього гербарію внесено в особливий список і, крім того, на кожному зразку є етикетка («билетец») з назвою рослини» (Флюгерт, 2009а).

Гербарій тривалий час зберігався в Київському університеті св. Володимира. Згодом збори Антонія Анджейовського були долучені до іменних гербаріїв В. Бессера та О. Роговича, частково – приєднані до фондів колекції флори України Гербарію Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України, який є національним надбанням. Дублікати зборів Антонія Анджейовського є також в інших відомих гербаріях України та світу (Львівського національного університету імені Івана Франка, Варшавського та Ягеллонського університетів у Польщі, Московського державного університету імені М.В. Ломоносова та Ботанічного інституту імені В.Л. Комарова РАН в Російській Федерації, Гербарію Декандоля в Женеві (Швейцарія) тощо.

Найцінніша частина колекції Антонія Анджейовського – типові зразки описаних автором (самостійно чи в співавторстві) нових для науки видів рослин. Лектотипи та ізолектотипи багатьох таксонів, описаних Антонієм Анджейовським, виділені науковцями Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України під час роботи над типіфікацією видів судинних рослин, описаних з території України (Крицька та ін., 2000; Ільїнська, 2002, 2003; Федорончук та ін., 2003, 2004; Антоненко, Шиян, 2018) (рис. 5).

Рис. 5. Скановані зображення типових зразків рослин *Polygonum paniculatum* Andr. var. *rubens* Andr. та *P. paniculatum* Andr. var. *incanum* Andr. (Антоненко, Шиян, 2018)

На підставі опрацювання матеріалів гербарію, зібраного під час численних експедицій здійснених упродовж 1814–1824 рр., А. Анджейовським було опубліковано низку наукових праць з флористики та систематики рослин. У них детально описані відмінності між рослинами різних видів, оскільки, можна з упевненістю зазначити, в чому йому допомагали уроджений талант до наукового пошуку, спостережливість, пильне око систематика та методичність в роботі. Відмічені особливості рослин тих чи інших видів він описував не лише за даними спостережень у природі, але й за результатами вивчення мінливості певних ознак при культивуванні їх в умовах ботанічного саду, спеціально завезених та висаджених ним з дослідницькою метою. А вже згодом приймав рішення щодо їхньої таксономічної належності. Тут слід зауважити, що за часів Антонія Анджейовського в Кременецькому ботанічному саду, особливості

біології та мінливості рослин досліджували в умовах культури. Це ставало важливим підґрунтям для таксономічних висновків, передусім, для підтвердження видового статусу. Мабуть, першим, описаним у такий спосіб таксоном, був вищезгаданий нами рід *Czackia* Andrz.

Антонія Анджейовського можна віднести до числа універсальних систематиків. Як ми вже зазначали, його перу належать описи нових родів та видів із 37 родин квіткових рослин. Притаманні йому широка біологічна ерудиція, глибокі ботанічні знання, невичерний інтерес до пізнання світу рослин не залишилися непоміченими відомими європейськими систематиками та флористами. Його праці цитували у «Флорах», багато зарубіжних систематиків з ним листувалися й публікували описи нових його видів у своїх працях. Антоній Анджейовський користувався великим авторитетом у видатного Огюстена Пірама Декандоля (A.P. De Candolle – Декандоля старшого) – «ботанічного Кеплера», за влучним висловом А.М. Бекетова. Першоописи 58 таксонів із родини хрестоцвітих А. Анджейовського були опубліковані саме у працях О.П. Декандоля (*Systema naturale*, 1821; *Prodromus ...*, 1824). Цих двох ботаніків об'єднував великий науковий інтерес до родини хрестоцвітих. Саме з неї, самостійно чи в співавторстві, А. Анджейовський описав 127 таксонів, зокрема кілька родів: Одногніздка (*Aphragmus* Andrz.), Донтостемон (*Dontostemon* Andrz.), Сиренія (*Syrenia* Andrz.), Шиверекія (*Schivereckia* Andrz.) тощо та цілу низку видів: *Alyssum savranicum* Andrz. ex Besser, *Barbarea stricta* Andrz., *Camelina microcarpa* Andrz. ex DC., *Deilosma suaveolens* Andrz., *Erysimum exaltatum* Andrz., *Raphanistrum odessanum* Andrz. ex Besser, *Schivereckia podolica* (Besser) Andrz. ex DC., *Syrenia siliculosa* (M.Bieb.) Andrz. тощо.

Аналізуючи публікації Антонія Анджейовського також не можна не згадати й про словник «*Nauka wyrazow botanicznych ....*» (1825) та книгу про назви рослин, написану у співавторстві з В. Бессером «*Nazwiska roslin ...*» (1827). Як слушно зауважив В.І. Мельник (2008) «... ці ґрунтовні видання були чудовими посібниками для вивчення рослин. Важко переоцінити їх

дидактичне значення. Можна з упевненістю сказати, що вони не втратили своєї актуальності і в наш час...». Згадані роботи є одними з перших його наукових публікацій, разом з тим, цей поступ мав і практичне значення, і застосування у викладацькій діяльності. Щодо інших напрямів ботанічної науки, які становили особливий інтерес для Анджейовського, слід згадати флористичний. Його вклад у розвиток цього напрямку в Україні, особистий чи колективний, також суттєвий і є основою для багатьох сучасних досліджень динаміки флори.

Внесок у зоологічну та палеонтологічну науки

Широка ерудиція Антонія Анджейовського та набутий ним у царині природничих наук практичний досвід дозволяли йому проводити комплексні дослідження природи, що включали різні складові – ботанічну, зоологічну, палеонтологічну, геологічну. Зоологічні та палеонтологічні дослідження були розпочаті ним ще у 1824 р., на посаді ад'юнкта ботаніки Кременецького ліцею. У цей час він вивчав ентомофауну, фауну хребетних тварин (передусім, видовий склад земноводних та плазунів). У 1832 р. ним опубліковано працю, безпосередньо присвячену герпетофауні українських степів (Andrzejowski, 1832), яка широко відома та цитується фахівцями (Strauch, 1873; Никольській, 1905; Никольский 1915, 1916, 1918; Mertens, Wermuth, 1960a, b; Щербак, 1966; Калябина-Хауф, Ананьева, 2004). Нещодавно також було віднайдено його рукопис: «*Gady i Płazy nasze. Wyliczenie gadów i płazów jakie w wędrówkach swoich po Guberniach Wołyńskiej, Podolskiej i Chersońskiej aż do czarnego morza dotąd uważał i rozeznał Antoni Andrzejowski*», який, ймовірно, є найбільш раннім дослідженням герпетофауни Західної та Центральної України (Daszkiewicz, Bauer, 2008). Антоній Анджейовський описав нові види сучасних тварин, зокрема полоза (*Coluber xanthogaster*) та ящірку (*Lacerta elegans*), які наразі розглядаються як синоніми. Ним детально охарактеризовано багато видів

водних і степових птахів, плазунів, сучасних молюсків. Його зоологічні праці, опубліковані в 20–30-х роках позаминулого століття тривалий час були майже єдиним вітчизняним джерелом вивчення української фауни. Видатний дослідник тваринного світу України в 40–50-х роках позаминулого століття К.Ф. Кесслер у своїй багатотомній монографії «Естественная история губерний Киевского учебного округа. Зоология» неодноразово посилався на праці А. Анджейовського, вважаючи його одним зі своїх попередників з вивчення українських орніто- та герпетофауни (Матвеевко, 1969).

Антоній Анджейовський не був байдужим також до палеонтології і його можна віднести до когорти основоположників палеонтологічних досліджень в Україні. Він детально займався вивченням викопних решток рослин і тварин, зокрема, молюсків та риб міоцену територій Подільської, Катеринославської та Херсонської губерній. Під час подорожі в 1824–1825 рр. берегами Південного Бугу (від його витоків до пониззя) він знайшов викопні рештки молюсків та інших безхребетних тварин. У 1829 р. Антоній Анджейовський на запрошення правління Віленського університету прийняв участь в чотиримісячній експедиції по Подільській, Волинській та Херсонській губерніях, де зібрав викопні рештки «поліпів» («Zoophyta»), головоногих та черевоногих молюсків, земноводних, плазунів, кістки мамонта та інших тварин. До відкриття Київського університету св. Володимира Антоній Анджейовський опублікував (здебільшого в «Бюллетене Московського общества испытателей природы») кілька зоологічних та палеонтологічних праць латиною та французькою, що, ймовірно, в значній мірі й посприяло в призначенні Анджейовського ад'юнктом зоології цього новоствореного наукового закладу. Хоча його педагогічна діяльність в університеті була нетривалою (1834–1838 рр.), проте він активно продовжував свої дослідження із зоології та палеонтології. Він розділяв погляди прогресивних природодослідників початку ХІХ ст., про що свідчать збережені в архіві навчальні плани та звіти за ці роки. У своїх

лекціях Анджейовський знайомив студентів з різними класифікаціями тваринного світу, з новими гіпотезами розвитку органічної природи, що впливало, певним чином, на формування в студентів прогресивного уявлення про еволюцію живого. Працюючи в університеті, він здійснив, як відомо, багато подорожей по Київській губернії і зібрав велику кількість викопних та сучасних молюсків. Ці збори стали основою конхіологічної колекції Київського університету (Матвеєнко, 1969). Антоній Анджейовський був натуралістом широкого профілю, який однаково добре володів знаннями як із систематики рослин, так і систематики тварин. Під час роботи в Київському університеті він визначив та систематизував велику кількість видів викопних молюсків, про що свідчить низка його палеонтологічних робіт. Разом з тим, ним описано 51 вид викопних молюсків міоцену з Волині. Збори 130 видів відіслав до Парижу для консультації, відомому на той час конхіологу Ж.-П. Дегею (Gérard-Paul Deshayes), який не лише підтвердив правильність їхнього визначення, а й високо оцінив його працю. Крім молюсків, Антоній Анджейовський описав викопні рештки «поліпів», земноводних та плазунів, знайдених ним під час мандрівок у Полтавській та Херсонській губерніях. Його описи вирізнялися великою акуратністю й завжди супроводжувалися точними вказівками, де, у якому ґрунті і в якому геологічному шарі було знайдено кожну викопну тварину. До того ж, завдяки умінню малювати, в багатьох працях робив ілюстрації видів (Матвеєнко, 1969).

Подекуди палеонтологічні визначення й досі зберегли авторство Антонія Анджейовського. Зібраним природничим матеріалом, він регулярно поповнював колекції зоологічного музею, який існував при Кременецькому ліцеї (пізніше ці колекції були передані до Київського університету).

Антоній Анджейовський вів наукове листування і обмін колекціями з багатьма палеонтологами інших країн – французьким натуралістом Ф.А. Пуше (Felix Archimede Pouchet), який досліджував молюски і один з видів викопних молюсків назвав на його честь – *Trochus andrzejowskii* Pusch.; відомим зоологом і палеонтологом, професором Гейдельберзького

університету Г. Г. Бронном (Heinrich Georg Bronn), який уперше намагався до опису тваринного світу Землі також включити вимерлі організми. Крім згаданих, листувався він і з іншими, переважно французькими, зоологами та геологами, а також російськими природодослідниками (академіком Петербурзької академії Федором Брандтом, Павлом Горяніновим, Григорієм Щуровським та ін. (Матвеєнко, 1969)).

Внесок у геологічну науку

У першій третині ХІХ ст. на східних землях колишньої Речі Посполитої існувало два наукових центри – Віленський (нині Вільнюський) університет та Кременецький ліцей. У них ґрунтовно й широко проводилися фізіографічні, включно з геологічними, дослідження, що на той час не мало аналогів в інших польських наукових центрах. Серед кременецьких природодослідників найглибше такі розвідки проводив саме Антоній Анджейовський. З 1814 р. він започаткував систематичне геологічне вивчення Волинської, Подільської, Херсонської та Київської губерній. і був єдиним геологом у Віленському навчальному окрузі, продовжуючи свої розвідки й по його ліквідації. Геологічній проблематиці вчений присвятив десять праць (дев'ять з них видані упродовж 1823-1853 років, а рукопис однієї – 1859).

Антоній Анджейовський уперше розпочав вивчення гірських порід Українського Кристалічного щита. Дослідники його наукової спадщини в галузі геології (Malicki, 1959; Czarniecki, Martini, 1979; Garbowska, 1989) виділяють два періоди його наукової діяльності: ранній та більш пізній. Його роботи були цінним внеском у пізнання геології дослідженої ним території у період первинного накопичення геоморфологічних відомостей (Garbowska, 1989).

Відповідно до схеми Авраама Готліба Вернера на досліджуваній території Антоній Анджейовський виділив спочатку дві області різної

геологічної структури: гранітну північно-східну – найстарішу, та крейдову південно-західну – новішу. Структури гранітної області він вважав першоствореними горами. У крейдовій області він виділяв такі гороутворення: 1) перехідних гір на Дніпрі та його лівобережних притоках (нині нижній палеозой); 2) флешові гори на Волині, Поділлі та на узбережжі Чорного моря (нині крейдовий і третинний періоди); 3) намивні гори на всій дослідженій території (нині четвертинний період).

У другому періоді своєї наукової діяльності А. Анджейовський відкинув розподіл території на гранітну та крейдову області, а осадову породу, що відкривалася в долині Дністра виділив в окрему систему – дністровський системат. А ще пізніше вчений змінив погляди на вік та походження кристалічних порід, визнав їх плутонічними, а їхнє виникнення – результатом процесів геогенезу (Garbowska, 1989).

Цінністю робіт А. Анджейовського є передусім детальні та загалом вірні описи магматичних і осадових порід, що базуються на залученні великої кількості відслонень, частину з яких на сьогодні вже втрачено. Вивчаючи геологічні формації, він використовував дані своїх палеонтологічних досліджень (характеризуючи їх, завжди детально описував виявлені викопні організми). Так, плутонічну систему з Кам'яної балки колишньої Полтавської губернії Анджейовський характеризує за знайденими в ній залишками викопних тварин, зокрема земноводних. Ці дослідження свідчать про те, що вчений вже в той час стояв на порозі біостратиграфічного дослідження віку гірських порід (за рештками давніх організмів чи скам'янілостей) – методу, який виник значно пізніше, коли в геології вже установилися еволюційні, матеріалістичні погляди. Його праці стали не лише цінним внеском в пізнання досліджуваної території в час становлення геології та первинного синтезу відомостей про геологічну структуру, але й вагомим сторінкою історії української геологічної науки. Як вже згадувалося, він є автором першої геологічної мапи Поділля. Відмітимо, що зібрані Антонієм Анджейовським геологічні матеріали, разом із приватними

колекціями П.А. Тутковського, Ф.М. Полонського, М.І. Безбородька, В.І. Крокоса мали велике значення для заснування Українського наукового товариства, стали базовими при створенні Мінералогічного кабінету університету Св. Володимира, а згодом – Геологічного кабінету ВУАН, що «...стало початком формування сучасного Геологічного музею...» (Смельянов, Червоненко, 2016).

Участь у діяльності наукових товариств

Широкі наукові інтереси А. Анджейовського привернули до нього увагу не лише керівництва Кременецького ліцею та Віленського навчального округу, але й вітчизняної та зарубіжної наукової спільноти в цілому. Він став відомим у світі природознавців, адже співпрацював з багатьма науковими установами, товариствами, які неодноразово відзначали його наукову та організаційну роботу. А. Анджейовського було обрано членом багатьох наукових товариств, зокрема Варшавського товариства друзів науки (1822), Московського товариства природодослідників (1829), Імператорського московського товариства любителів садівництва (1834), Французького геологічного та Французького зоологічного товариств (1838), Одеського товариства сільського господарства Південної Росії, Комісії для опису Київського Учбового округу при Київському університеті (1854), членом-кореспондентом Віленської Археологічної Комісії (орієнтовно 1854), Віденського Зоологічно-Ботанічного товариства (1867) (Биографический словарь ..., 1884; Береговий, Лагутіна, 1969; Матвеев, 1969; Słownik ..., 1987).

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 884, оп. 1, с. 8) зберігається оригінальний документ Антонія Анджейовського про обрання його членом однієї з наукових Комісій.

«Сообщение

В Комиссию Высочайше учрежденную
для описания губерний Киевского учебного округа
от члена сей Комиссии Анджейовского

С совершенной благодарностью принимаю честь, которую комиссия благоволила удостоить меня, избрав в достопочтенное число членов своих, и обязуюсь сколько будет в моих силах содействовать в исполнение цели оной Комиссии.

Объехав Подольскую губернию и делая в ней мои Геологические и Ботанические наблюдения, долгом моим считаю обработать эти две отрасли Естественной Истории в сей же губернии, и надеюсь, сколько мои преклонные лета и мои небольшие способности позволяют [...] и снисходительном отношении о моей заслуге, и приглашению комиссии.

Комиссий сей, Императорских Обществ, Московского испытателей природы, Любителей Садоводства, Единого Земледельчества Южной России и Французского Геологического член, коллежский советник

Антон Луки сын Анджиевский

21 декабря

1854 г.

Немиров».

Ушанування пам'яті Антонія Анджейовського

Визнанням заслуг учених, що працюють в різних галузях природознавства, серед іншого, є названі на їхню честь види, роди та родини рослин і тварин, мінерали тощо. Гідно удостоївся такої честі Антоній Анджейовський, ім'я якого увіковічене в назвах багатьох таксонів. Зокрема, на його шану зарубіжними й вітчизняними ботаніками було названо низку таксонів: рід Анджейовскія (*Andzrejowskia* Rchb.), види: *Dianthus andrzejowskianus* (Zapał.) Kulcz. (родина Гвоздичні; занесений до Червоної книги України, 2009); *Cheirinia andrzejowskiana* Hort. Berol. ex Steud.,

Erysimum andrzejowskianum Besser (родина Хрестоцвіті або Капустові); *Hieracium andrzejowskii* Włocki, *Jacobeaa andrzejowskyi* (Tzvelev) B. Nord & Greuter (родина Складноцвіті або Айстрові); *Polygonum andrzejowskianum* Klokov (родина Гречкові); *Potentilla andrzejowskii* Włocki, *Rosa andrzejovii* Besser, *R. andrzejowskii* Nym., *R. andrzejowskiana* W.D.J. Koch, *R. andrzejowskii* Steven ex M. Bieb. (родина Розові); *Salvia* × *andrzejowskii* Włocki (родина Губоцвіті), *Scirpus andrzejowskii* Besser ex Schult. (родина Осокові), *Thalictrum andrzejowskii* Zapał. (родина Жовтецеві). Броніславом Блоцьким намічений до опису вид *Cytisus andrzejowskianus* Włocki (родина Бобові).

В одному з віршів поетеси Олени Добровольської є такі слова, присвячені пам'яті Анджейовського:

«У плині часу пам'ять загубилась,

Буденність знищила красу життя.

Не помічаємо, як квітка розпустилась,

Як день минув, як зоря зійшла ...

Він був ботанік, з літери великої,

Із флорою дружив, й щоднини був на «ти».

Вивчати й розуміти був покликаний

Дерева, квіти, трави та кущі.

Бо необхідністю життя була ботаніка,

Бог Анджейовському талант подарував.

Дав сили розуму і міць як у титаніка,

Благословив на працю і любов до трав.

Із плину часу вирвалася пам'ять,

Схилили голови ромашка й ковила.

У вічній дяці перед славним вченим

За добре серце й видатні діла.»

Е. Добровольская

(Збірка «Я вернусь. Лирика», 2010)

До недавнього часу про Антонія Анджейовського в закладеному ним парку в Ставищі нагадував лише пам'ятний камінь... Під час ювілейних урочистостей, запланованих на вересень 2018 року на католицькому цвинтарі в цьому населеному пункті, що на Київщині, постане ще один пам'ятний знак Антонію Анджейовському.

Підсумовуючи написане про талан і таланти Антонія Анджейовського, в уяві постає образ ученого, всебічно обдарованої особистості, невтомного дослідника й енергійного мандрівника, до якого доля не завжди була прихильною, але який усю свою творчість і сили вкладав у вивчення природи рідного краю.

Список публікацій А.Л. Анджейовського

1. *Czackia*, genre déterminé et décrit. – Krzemieniec, 1818. – P. 2–7, 1 tabl.
2. Do Willibalda Bessera Dokt[ora] med[ycyny] nauczyciela zoologii i bot[aniki] w Liceum Wołyńskim, ważnych instytutów członka, zachęcając do napisania „Flory Krajowej” // Dziennik Wileński. – 1821.
3. Amphibia nostrata, seu enumeratio Sauriorum, Ophidiorum, nec non Sireniorum in excursionibus per Volhyniam ... // Nouv. Mém. Soc. Imp. Nat. Moscou. 2. – 1823.
4. Rys botaniczny krain zwiedzonych w podróżach pomiędzy Bohem a Dniestrem od Zbrucza aż do Morza Czarnego odbytych w latach 1814, 1816, 1818, 1822. 1, Wilno, 1823, VIII + 4. – 126 p.
5. Nauka wyrazów botanicznych dla łatwości determinowania roślin ... – Krzemieniec-Warszawa, 1825. – 218 p.
6. Nazwiska roślin Grekom starożytnym znanych na język polski przetłumaczone. – Wilno, 1827. (Співавт. В. Бессер).
7. Rys Botaniczny Krain zwiedzonych w podróżach pomiędzy Bohem a Dniestrum aż do wyjścia tych rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824. Ciąg drugi. Wilno, 1830.
8. Notice sur quelques coquilles fossiles de Volhynie, Podolie ... // Bull. Soc. Nat. Moscou. 2. – 1830.
9. Notice sur quelques conquiles — fossiles de Volhynie, Podolie, etc. // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1830. – T. II. – S. 90–104, tabl. 3.
10. Remarques sur l'ouvrage de M. Frédéric Du Bois de Montpireux ayant pour titre: Conchyliologie fossile, ou apresu géognostique des formations du Plateau Volhynie-Podolien in 4 Berlin 1830 // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1832. – T. IV. – S. 513–558.
11. Katalog mięczaków kopalnych ze zbioru Lic. Wolyńskiego // Bull. Soc. Nat. Moscou. 4. – 1832.
12. Amphibia nostratia seu enumeratio Sauriorum, Ophidiorum, nec non Sireniorum in excursionibus per Volhyniæ, Podoliæ, Guberniumque Chersonense usque ad Euxinum observatorum // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1832. – T. II. – S. 319–346, pls. XXII–XXIV.
13. Reptilia, in primis Volhyniæ, Podoliæ et gubernii Chersonensis // Nouv. Mem. Soc. imper. Nat. Moscou. – 1832. – 2 Sect. T. II.
14. Catalogue des Coquilles fossiles du Plateau Volhynie-Podolien de la Collection du Lycée de Volhynie // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1832. – T. IV. – S. 559–567.

15. Notice sur quelques coquilles fossiles de Volhynie, Podolie ... // Bull. Soc. Nat. Moscou. 6. – 1833.
16. Coquilles fossils de Volhynie et de Podolie // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1833. – Т. II.
17. Coquilles fossils de Volhynie et de Podolie (Suite) // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1833. – Т. VI.
18. Замечания о лесоводстве и необходимости разведения лесов в южных губерниях России // Газета «Молва», XI. – М., 1836. – С. 286–291.
19. Catalogue des objets qui se conservent dans le cabinet zoologique de l'Université Impériale de St. Vladimir à Kief. Iere Parti: Mammifères, oiseaux, reptiles, poissons et crustacées // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1839. – S. 2–24.
20. Remarkues sur le terrain Plutonique du sud-ouest de la Russie // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1850. – Т. XXIII, № 3.
21. Recherches sur le systeme tyraïque. Première partie: terrains Hémilysiens. Recherches sur le terrains de Sédiment, tant anciens que racens, du Plateau du sud-ouest de la Russie // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1852 – Т. XXV, №1. – P. 194–241.
22. Suplément aus remarques sur les terrains Plutoniques du sud oust de la Rossiae // Nouv. Mem. Soc. Imper. Nat. Moscou. – 1853. – Т. XXVI, № 8. – P. 289–319.
23. Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днестром от р. Збруча до Черного моря (перев. с польского И. Сидоровича) // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – 1855, № 2. – С. 63–78; № 3, – С. 93–1084; № 4. – С. 149–164.
24. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu // Wilno, 1859, 1861–62; Lwow-Krakow, 1866; Wilno, 1914, 1921.
25. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест, I. // Труды Комиссии при университете св. Владимира для описаний губерний Киевского учебного округа. – Киев, 1861. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 1–51.
26. Продолжение исчисления растений Подольской губернии и смежных с ней мест. – Киевские университетские известия. – Киев, 1862. – № – 7. – С. 94–142.
27. Ramoty starego Detiuka, powiesei dziejow ojczystych Serya II. Tomow 2. Krakow, 1866, I, 233 pp.; II, 209 pp.
28. Наблюдения А. Л. Андржейовского о местонахождениях замечательных растений здешней флоры, преимущественно дикорастущих в окрестностях м. Ставище и ближайших к нему местностях. Из посмертных его заметок, сообщенных гр. А.В. Браницким. Приложения к обзору

семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебн. округа, А. Роговича, К., 1869. – С. 247–308.

29. Flora Ukrainy czyli opisanie roślin dziko rosnących w Ukrainie przeddnieprowej i w sąsiednich z nią okolicach Wołynia, Podola i gub. Chersońskiej. Część pierwsza. – Warszawa, 1869, pp. XIV + 1 – 93.

30. Pogląd na pokłady skal wschodnio-południowego płaskowzgórza Rossye // Studia i Mat. z dz. Nauki Pol. – 1972. – Ser. C., z. 17. – S. 31–76.

Підготовка цієї публікації, а також заходів на пошану Антонія Анджейовського була б неможливою без сприяння наших добрих друзів і колег: докт. біол. наук, доцента Людмили Любінської та канд. фіз.-мат. наук, доцента Сергія Оптасюка (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), канд. біол. наук, доцента Руслани Мельник (Херсонський державний університет), канд. біол. наук Олександра Сенчила, канд. біол. наук, доцента Віталія Коломійчука, Наталії Белемець (Ботанічний сад імені академіка О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка), канд. біол. наук, с.н.с. Наталії Шиян та Аліси Домонтович (Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України), Алли Флюгерт (Осовик), яким ми щиро вдячні за допомогу і співпрацю.

Використана література

Антоненко С.І., Шиян Н.М. Типіфікація назв таксонів *Polygonum* (*Polygonaceae*), описаних з території України // Укр. ботан. журн. – 2018. – Т. 75, № 2. – С. 109–122.

Бабий Т.П., Коханова Л.Л., Костюк Г.Г., Задорожний А.Г., Матвеев С.А., Погребняк Л.П., Теплицкая Е.В., Труханов В.А. Биологи: Биографический справочник. – Киев: Наук. думка, 1984. – С. 1–814.

Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 1–480.

Барбарич А.І. А. Л. Андржійовський (До 175-річчя від дня народження) // Укр. ботан. журн. – 1961. – Т. 18, № 2. – С. 84–89.

Барна М.М., Барна Л.С. Анджейовський Антон Лук'янович (1785–1868) – український природодослідник, ботанік і зоолог: [1818–1834 рр. – викл. ботаніки і зоології у Кремен. ліцеї, досліджував флору Волин., Подільської губернії] // Видатні вчені-ботаніки. – Тернопіль, 2013. – С. 16–17.

Барна М.М., Конончук О.Я., Конончук О.Б. Наукова спадщина В.Г. Бессера і кременецький період його діяльності // Наук. зап. Тернопільського держ. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Сер.: Біологія. – Тернопіль, 2003. – № 3–4 (22). – С. 120–125.

Береговий П.М., Лагутіна М.А. Видатні вітчизняні ботаніки. 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Рад. школа, 1969. – С. 1–222.

Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834 – 1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – Киев: Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 1–818.

- Глоба О., Чернов Б. Неперевершений природодослідник – Анджейовський // Постаті Київщини. – К.: Міленіум, 2007. – С 192–199.
- Грембецька В. Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. пр.– Тернопіль, 2006. – С. 173–186.
- Доброчасва Д.М., Ільїнська А.П., Шевера М.В. Наукова спадщина П.С. Роговича (вклад у дослідження флори) // Укр. ботан. журн. – 1993. – 50, № 6. – С. 85–92.
- Енциклопедія українознавства / Голов. ред. В. Кубійович. Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 44.
- Смельянов І.Г., Червоненко О.В. Нариси історії Національного науково-природничого музею НАН України (до 50-річчя з дня створення) // Вісник Нац. науково-природ. музею. – 2016. – Т. 14. – С. 2–12.
- Іванців В.В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в ХІХ – на початку ХХ століть: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.07 / Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – К., 2003. – С. 1–25.
- Ільїнська А.П. Типіфікація видів судинних рослин, описаних з території України: родина *Brassicaceae* (роди *Alyssum* L. – *Erucastrum* C. Presl) // Укр. ботан. журн. – 2002. – № 1. – С. 9–17.
- Ільїнська А.П. Типіфікація видів судинних рослин, описаних з території України: родина *Brassicaceae* (таксони, описані за участю Декандоля) // Укр. ботан. журн. – 2003. – 60. – № 4. – С. 405–413.
- Калябіна-Хауф С.А., Ананьева Н.Б. Фитогеография и внутривидовая структура широкоареального вида ящериц *Lacerta agilis* L., 1758 (Lacertidae, Sauria, Reptilia) (опыт использования митохондриального гена цитохрома b) // Тр. Зоол. ин-та РАН. – 2004. – Т. 302. – С. 1–108.
- Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 27–29.
- Крицька Л.І., Федорончук М.М., Шевера М.В. Типіфікація видів судинних рослин, описаних з України: родини *Onagraceae* Juss., *Trapaceae* Dumort., *Asclepiadaceae* Lindl., *Convolvulaceae* Juss., *Cuscutaceae* Dumort., *Boraginaceae* Juss. // Укр. ботан. журн. – 2000. – Т. 57, № 2. – С. 126–133.
- Крицька Л.І., Шевера М.В. Персональна колекція професора Панаса Роговича в Національному Гербарії України (*KW*) // Укр. ботан. журн. – 1999. – Т. 56, № 1. – С. 96–107.
- Лисенко Г., Шевера М. Натураліст Антон Анджейовський: ніжинський період діяльності // Актуальні питання ботаніки та екології: Зб. матер. конф. молод. вчених-ботаніків України (14–17 вересня 1999 р. м. Ніжин). – Ніжин: Наука-сервіс, 1999. – С. 13–17.
- Матвеев С.А. А.Л. Андржеёвский – зоолог-эволюционист первой половины XIX столетия // Вестн. зоологии. – 1969. – № 1. – С. 89–92.
- Мельник В.І. Перший професор природничої історії Волинської гімназії (до 250-річчя з дня народження Францішека Шейдта) // Інтродукція рослин. – 2009. – № 4. – С. 110–112.
- Мельник В.І. Сад волинських Афіні. Ботанічна наука та освіта у Волинській гімназії – Кременецькому ліцеї (1806–1832). – К.: Фітосоціоцентр, 2008. – С. 1–28.
- Никольский А.М. Фауна России и сопредельных стран. Земноводные (Amphibia). – Петроград: тип. Изд. Акад. наук, 1918. – С. 1–315.
- Никольский А.М. Фауна России и сопредельных стран. Пресмыкающиеся (Reptilia). Т. 1 Chelonia и Sauria – Петроград: тип. Изд. Имп. Акад. наук, 1915. – С. 1–534.
- Никольский А.М. Фауна России и сопредельных стран: Пресмыкающиеся (Reptilia). Т. 2. Ophidia. – Петроград: тип. Изд. Имп. Акад. наук, 1916. – С. 1–350.
- Никольский А.М. Пресмыкающиеся и земноводные Российской Империи. Записки Имп. Акад. наук по физико-матем. СПб. – 1905. – VIII сер. Т. XVII, №1. – С. 1–518.
- Осовик А. А.Л. Андржійовський: життєвий шлях та аспекти наукової діяльності в контексті вивчення рослинного світу Правобережної України // Вісн. Київськ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2007. – № 15–17. – С. 56–59.
- Павленко В.В. Кременецький ліцей як чинник освітнього розвитку Волинського регіону: історичний аналіз // Професійно-педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід / За ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С.405–429.
- Поляки в Ніжині. Біографічний довідник / Голова ред. колегії Ф.Ф. Белінська. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. – С. 1–232.

- Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / Сост. С.Ю. Липшиц / Отв. ред. В.Н. Сукачев – М.: Изд-во МОИП, 1947. – С. 59–61.
- Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. – 1–420.
- Федорончук М.М., Шевера М.В., Крицька Л.І., Шиян Н.М., Царенко О.М. Види судинних рослин, описані з України: родини *Valerianaceae*, *Dipsacaceae*, *Aprocynaceae*, *Campanulaceae*, *Gentianaceae* // Укр. ботан. журн. – 2004. – Т. 61, № 1. – С. 44–54.
- Федорончук Н.М., Шевера М.В., Крицька Л.І. Коллекция типов видов семейства *Fabaceae* s.l. в Гербарии Института ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины (KW) // Ботан. журн. – 2003. – Т. 88, № 12. – С. 93–108.
- Флюгерт А.П. Внесок відомого природодослідника А.Л. Андржійовського у формування науково-педагогічної думки в Ніжинському лицей князя Безбородько // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3 (86–87). – С. 111–120.
- Флюгерт А.П. Життєвий шлях та аспекти науково-педагогічної і громадської діяльності природодослідника А.Л. Андржійовського в першій половині XIX століття // Наук. зап. з укр. істор. – 2009а. – № 23. – С. 253–259.
- Флюгерт А.П. Флористичні дослідження А.Л. Андржійовського на території Київського учбового округу // Наук. зап. з укр. істор. – 2011. – № 26. – С. 378–383.
- Флюгерт А.П. Формування А.Л. Андржійовського (1785-1868) як науковця в галузі природничих наук // Історія науки і біографістика. – 2011. – № 4. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2011-4/index.html>
- Ханас В., Чернихівський Г. Анджейовський Антон Лукіянович // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль, 2004. – Т. 1: А – Й. – С. 37.
- Чопик В.І., Галаган О.К. Професор Університету св. Володимира Віллібальд Бессер та його учні – перші дослідники флори України (до 225-річчя від дня народження). – Кременець, 2010. – С. 1–48.
- Щербак Н.Н. Амфибии и рептилии Крыма. – Киев: Наукова думка, 1966. – С. 1–240.
- Andrzejowski A. 1832. Amphibia nostratia, seu enumeratio Sauriorum, Ophidiorum, nec non Sireniorum in excursionibus per Volhyniæ, Podoliæ Guberniumque Chersonense usque ad Euxinum observatorum // Nouveaux mémoires de la Société impériale des naturalistes de Moscou. 1832. – 2. – P. 319–346.
- Berezowska El. Antoni Andrzejowski // Ziemia. Tygodn. Krajoznaw. Ilustrow. – 1913 – R. IV. – 17. – S. 278–281.
- Czarniecki S., Martini Z. Nieznana rozprawa geologiczna Antoniego Andrzejowskiego // Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Ser. C. – 1979. – S. 17–30.
- Daszkiewicz P. Histoire de la botanique polonaise a travers la correspondance de Joseph Decaisne (1807–1882), conservée a l'institut de France et au Museum National D'Histoire Naturelle a Paris // Organon. – 2013. – Т. 45. – С. 171–183.
- Daszkiewicz P. Joseph Decaisne (1807–1882) i jego polscy korespondenci // Roczn. Pol. Tow. Dendrolog. – 2014. – Vol. 62. – S. 67–72.
- Daszkiewicz P., Bauer A.M. Antoni Andrzejowski and his contributions to early 19th century knowledge of the Ukrainian herpetofauna // International Society for the History and Bibliography of Herpetology, ISHBH. Bibliotheca Herpetologica. – 2008. – Vol. 7. – 2. – P. 14–21.
- Garbowska J. Badania geologiczne prowadzone przez Wilenski osrodek naukowy w latach 1781–1832 // Wkład wileńskiego ośrodka naukowego w przyrodnicze poznanie kraju. Wrocław, 1988. – S. 113.
- Garbowska J. Antoni Andrzejowski jako geolog // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1989. – Т. 34. – 2. – S. 261–270.
- Grębecka W. Historia naturalna w Liceum Krzemienieckim (1805–1832) // Analecta. – 1992. – Т. 1. – 1. – S. 139–189.
- Grębecka W. Wilno – Krzemieniec: botaniczna szkoła naukowa (1781–1841) // Rozprawy z dziejów nauki i techniki. – 1998. – Т. 7. – S. 1–288.
- Grębecka W. Botany in Krzemieniec: People, Teaching, Research work // Organon. – 2005. – Vol. 34. – P. 51–72.
- Malicki A. Antoni Andrzejowski – fizjograf okresu staszycowego // Czasopismo Geograficzne. – 1959. – Т. 30. – S. 11–32.

Mertens R., Wermuth H. Application to suppress under the plenary powers eleven specific names of Amphibia and Reptilia and to validate thirteen names with their original author and date // *Bulletin of Zoological Nomenclature*. – 1960a. – Vol. 18. – P. 3–7.

Mertens. R., Wermuth H. *Die Amphibien und Reptilien Europas (Dritte Liste, nach dem Stand vom 1. Januar 1960)*. – Frankfurt am Main: Verlag Waldemar Kramer, 1960b. – XI + 264 p.

Słownik biologów polskich / Red. S. Feliksiak. – Warszawa: Państw. Wydawn. Nauk., 1987. – S. 1–617.

Strauch A. *Die Schlangen des russischen Reichs, systematischer und zoogeographischer Beziehung* // *Mém. de l'Acad. Imp. des Sc. de St.-Pétersbourg*, VIIe sér. – 1873. – 21(4). – S. 1–288, pls. I–VI.

1

2

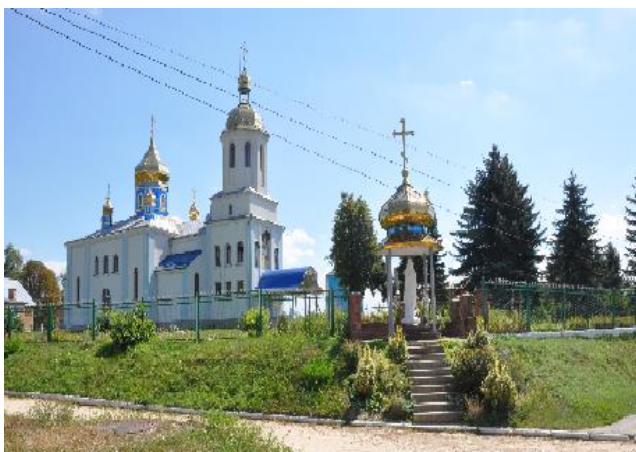

3

4

Світлини 1–3 – католицьке кладовище у Ставищах у різні сезони; 4 – сучасний проект меморіалу Антонія Анджейовського

1

2

3

4

5

6

Світлини 1–3 – с. Варковичі; 4–6 – смт. Ставище

КАТОЛИЦЬКЕ КЛАДОВИЩЕ У СТАВИЦІ

Католицьке кладовище у смт. Ставище більш відоме як «польське», оскільки тут поховані поляки, які жили й працювали у маєтностях графів Браницьких (з гербу Корчак).

Містечко Ставище у складі Білоцерківського староства Київського воєводства граф Франц-Ксаверій Браницький набув 13 грудня 1774 року. Століття по тому до сповідної книги парафіян Ставищенської римсько-католицької церкви за 1880 рік внесено 56 дворів у містечку Ставище та сім – у селі Розкішна – за списком майже 400 осіб.

На жаль, поки що не знайдено архівних документів, з яких би ми дізналися давнішу й докладнішу історію католицького кладовища в Ставиці. Тому заглибимося в історію з сучасності.

Відродження римсько-католицької парафії

2008-й став роком початку відродження католицького духовного життя в сучасній історії Ставища. У цей рік збіглося три, незалежні одна від одної, події, що згодом так чи так спричинилися до відродження римсько-католицької парафії.

Подія перша. Літнього дня кілька молодих хлопців зібралися на «польському кладовищі», аби відновити з руїн те, що, на їхнє переконання, становило важливу культурно-історичну цінність у Ставиці. Звалені пам'ятники на кладовищі не влаштовували цих ставищан – і Сергій Додузіньський, Олександр Івахно, Денис Карпенко, Володимир та Іван Коляди, Олег Піскун, Віктор Сторчак взялися відновлювати давно забуті надгробки, використовуючи різний підручний інструмент, зокрема лебідку та важіль.

Подія друга. Місцевий краєзнавець Юрій Горкун повідомив Казимирові Ліжевському, що кілька хлопців взялися «навести лад на польському кладовищі». Художник Казимир Ліжевський, який на той час опікувався кладовищем власним коштом, прибираючи та обкошуючи його, охоче погодився допомогти хлопцям: спершу він консультував, куди який пам'ятник поставити, а потім навів олійною фарбою написи на надгробках, щоб їх було легше читати. Два найважчих пам'ятники довелося підіймати екскаватором, який надала місцева комунальна служба на прохання Казимира Ліжевського.

Одну з могильних плит знайдено на березі р. Гнилий Тікич і повернуто на кладовище (у радянські роки частину надгробків місцеві жителі використали на побутові потреби).

Цікавим зразком є мармурова скульптура невідомої святої. У 1990-х роках скульптура потрапила в приватні руки, і лише 2009 Казимир Ліжевський повернув її та встановив з пам'яті там, де вона є нині (на жаль, фігура без голови).

Подія третя. Восени, коли пам'ятники вже стояли на своїх місцях, у Ставище прибуло троє священиків. Вони шукали ознаки давньої римсько-католицької парафії – але знайшли тільки польське католицьке кладовище. Щасливим випадком, а чи Божою волею, на кладовищі священиків зустрів Казимир Ліжевський – він-то і зібрав згодом десятох перших парафіян. А отець Кшиштоф Вільк, який був серед трьох священиків-«першопрохідців», наступного року очолив новостворену парафію Пресвятої Трійці в смт. Ставище (дата державної реєстрації 30.06.2009).

Реставрація католицького кладовища

Католицьке кладовище умовно поділене на стару та нову частини. До сьогодні збереглося понад 50 пам'ятників, виготовлених із кам'яних матеріалів, зокрема граніту й мармуру. У старій частині надгробків майже не збереглося. Найдавніше поховання нової частини датоване 1861-м, останнє – тт. 1917 роком. Площа кладовища становить приблизно півтора гектара.

9 грудня 2016 року парафію Пресвятої Трійці очолив отець Марек Рудзь – при ньому розпочато всеохопну реставрацію кладовища.

Наприкінці 2017 р. о. Марек Рудзь запланував три іменні алеї у новій частині некрополя.

Алея священиків. Тут збереглися надгробки настоятелів Йозефа Белінського (пом. 1898 р.) та Миколая Троцького (пом. 1917 р.). На цій алеї заплановано також установити символічні надгробки останнім служителям храму Пресвятої Трійці в Ставищі – отцю Альбіну Ґутовському та органісту Антонові Басинському.

Отець Альбін Ґутовський (1862–1935) був настоятелем костелу в Ставищі після 1917 року. Переслідуваний більшовицькою владою, 28 лютого 1928 р. в г. «Вісті ВУЦВК» опублікував лист з «осудом антирадянської діяльності римо-католицького духовенства». У листі настоятель нібито зізнається, що «не досить енергійно перешкоджав Ставищанському костельному комітетові в справі заховати костельні цінності, коли їх забирали [1922 року] на користь голодним», а тому «частину костельних цінностей, що їх призначалося для рятунку людей в свій час від голодної смерті, заховано».

Антон Басинський (1890-1937) – органіст костелу з 1910 року. З 1918 року і до закриття храму 1931 року служив разом з о. Альбіном Ґутовським.

За звинуваченням у шпигунстві та контрреволюційній діяльності розстріляний.

Алея лікарів. Тут збереглися надгробки лікарям Станіславу Бачинському (пом. 1886), Теодору Черському (пом. 1894), Яну Боровському (пом. 1911) та Емеріку Малевському (пом. 1913). Останній зі своїм сином Емериком і лікарем Вацлавом Горохом у довіднику «Весь Юго-Западный край» (1913) згадані як лікарі «безплатної лікарні для бідних графа Браницького».

Алея Анджейовського. Хідник, що веде до меморіалу Антонія Анджейовського (виготовлено архітекторами Петром Пшевлоцьким та Олександром Вартилецьким з міста Богуслава), освяченого 29 вересня 2018 року.

Як підсумок, Казимир Ліжевський зауважив, що всією своєю діяльністю він прагне відродження християнської культури в Ставищі і цьому сприятиме плідна співпраця всіх конфесій та жителів селища.

*Сергій Плахотнюк,
«Ставищенські стайні»*

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

ШЕВЕРА Мирослав Васильович
ЗАВ'ЯЛОВА Людмила Володимирівна
ФЕДОРОНЧУК Микола Михайлович
ІЛЬЇНСЬКА Антоніна Пилипівна
РУДЗЬ Марек
ПЛАХОТНЮК Сергій Олександрович

АНТОНІЙ АНДЖЕЙОВСЬКИЙ.
ТАЛАН І ТАЛАНТИ ВІДОМОГО НАТУРАЛІСТА

У книзі використано світлини С. Плахотнюка, С. Оптасюка, М. Рудзя,
М. Шевери

Підп. до друку 12.09.2018. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 3,72.
Тираж 150 пр. Зам. № 18.09-22.

ПВТП «LAT & K»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 181 від 15.09.2000 р.
Тел.: + 38 044 235 00 09,
+ 38 044 235 75 28